

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)
Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)
Band: 23 (1932)

Artikel: Historia dil teater romontsch : secunda perioda 1750-1850
Autor: Gadola, Guglielm
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-881518>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 23.02.2026

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

Historia dil teater romontsch

(Secunda perioda 1750—1850)

da Guglielm Gadola.

I. La claustra de Mustér, centrum dil teater sursilvan.

1. Introducziun.

Baroc ei igl art della cuntrareforma,
ei in' appariziun dil tuttafatg catolica.¹⁾

Mussond la critica dellas gasettas romontschas e tudestgas grond e sincer interess per nossa scrutaziun parziala della litteratura romontscha, e giaschond il redactur digl «Ischi» la continuaziun de quella, essan nus seresolvi de far quei. La presenta lavur ei la secunda part dell' historia dil teater sursilvan.

Mo avon ch' entrar en nossa materia nova, hai jeu aunc l' emperneivla obligaziun ded engraziar cordial- e sinceramein a tuts quels che jeu hai mulestau cun de tuttas uisas damondas orientontas, sur de quei e tschei. Special engaziament oravontut a: Rev. P. B. Berther, Dr. P. Hildefons Peng, Mustér, Dr. Victor de Castelberg-Orelli, Turitg, Dr. med. Tuor-Steinhauser, Glion, Dr. R. Vieli,

¹⁾ Mira: Dr. O. Eberle, Barok in der Schweiz, p. 62

Cuera, Caspar Latour, Breil ed a Dr. O. Eberle, Sviz, sco era allas bibliotecas: della claustra de Mustér, alla biblioteca cantonala a Cuera, alla biblioteca burgheisa a Lucern, alla biblioteca dil cantun Valleis ed agl archiv dil cantun Uri.

Possi questa lavur, schebein imperfetga e munglusa, tonaton esser de nez davart l'enconuschientscha della historia spirtala e culturala.

2. Aunc ver enzacons cass de representaziuns baroc-religiusas en claustra a Mustér avon 1750.

Avon che nus enconuscheien da fundament il spért eminentamein religius, che penetrava il carstgaun romontsch dil 17avel tschentaner, eis ei necessari, che nus fageien aunc beinenqual scrutaziun speciala.

Igl onn vargau havein nus dedicau tut nossa atenziun al teater baroc, naven dall'entschatta entochen 1750. Leu havein nus saviu mussar vi sin caussas dil tuttafatg novas e nunenconuschen-tas pertinent il teater religius de Mustér. Tier quella lavur havein nus tschaffau en égl mo il teater sco tal, e buca risguardau sufficientamein ils factors secundars, ch'ei savens stai la caschun ch'igl ei vegniu creau e dau representaziuns e teaters religius. Per quest motiv eis ei schabegiau, che nus havein starschau cass de representaziuns religiusas, schebi che nus havein ord in cert instinct,

tschentaun si la hipotesa²⁾, ch' ei stoppi aunc esser vegniu dau beinenqual representaziun religiosa enteifer quels 100 onns. — Tgei plascher per nus oz, de ver che nossa hipotesa ei semidada en in factum historic! —

In de quels factors, che nus havein buca giu risguardau avunda, ein las grondiusas processions dils catolics all'entschatta della cuntrareforma, nua che clerus e pievel tschaffava si quella sco sincera e curaschusa manifestaziun publica della religiun catolica.³⁾

Denter las numerusas, bialas e pompusas processions de tschels onns, dellas qualas biaras existan buca pli, era senza fallir ed ei aunc oz la procession de s. Placi la pli biala e pli pompusa dell'entira tiara. — Buca de sesmarvegliar, che gest quella festivitad religiosa, ha impulsau nies prenci-poet Muoth de descriver quella «fiasta la pli populara» en moda e maniera meisterila, en siu Gioder.⁴⁾

Igl onn vargau havein nus fatg attents il lectur silla gronda impurtonza de quella fiasta per la sviluppaziun dil teater romontsch. Nus havein viu, ch' ins ha dau 1744 il drama de s. Placi. Mo buc avunda!

Per dar alla procession ton pli gronda peisa

²⁾ Mira: Ischi XXII, p. 164 e sqq.

³⁾ Pareglia cheu era la lavur de P. R. Hänel en «Barok in der Schweiz», p. 95 e sqq.

⁴⁾ Mira: Annalas XXII, p. 114 e sqq.

e per tschentar quella el centrum dell' entira fiasta, gie, per dar a quella ton pli bia attracziun ed impurtonza educativ-religiusa, vegnev' ei dau d'uront la processiuin representaziuns teatralas. Quei muossa a nus clar e bein ina notizia digl onn 1693. Quella raquenta: «1693 den 11. Julij hatte R. P. Basilius Meyer von Einsidlen in der processiuin forgestellt dass geheimnuss als St. Sigisbertus erstlich ankommen wahre, und die kezerey und abgetorey auss tilgete, und den wahren glauben einpflanzete, alwo Josephus Berchter der Zeit schuoler in Kloster mit noch einem als Engel eingekleidet, 2 von leine gemachte statuas der abgetorey zerstukhet, und auff einer seite dass Creüz, auf der andern seiten ein unser lieben Frauen Bildnuss aufgerichtet haben.»⁵⁾

Co astgein nus interpretar quei interessant e prezios document pertenenent la processiuin de s. Placi?

Oravontut stuein nus remarcar, che nus havein buca de far cheu cun in cass singul, cun enzatgei dil tuttafatg niev! Na, quellas representaziuns duront la processiuin, vegnevan gia practicadas 50 onns avon a Nossadunnaun. R. P. Häne, in erudit historicher della claustra de Nossadunnaun, ha descret en siu intressant studi: «Die Engelweihfeier zu Einsiedlen im Jahre 1659»⁶⁾, la grondiusa processiuin de quei onn, nua ch' ei vegn per l' em-

⁵⁾ Mira: Das Berchterische Familien-Notizenbuch. Archiv claustral 398.

⁶⁾ Mira: e. l. i. p. 97—107.

prema ga fatg teater duront la processiun, per dar aschia ton pli gronda peisa all'entira manifestaziun religiusa. De quella solemna festività ha era Mgr. Avat Adalbert II da Medèll, il menader spirtal e cultural en claustra a Mustér, priu viva ed activa part. Tgei eis ei ussa pli natural, che Avat Adalbert, in um zun premurau per la cultura de siu temps, vegn a casa ed introducescha era a Mustér quei che ha plaschiu ad el aschi bein a Nossadunnaun? Mo aunc pli palpabla e capeivla se presenta a nus la caussa, sche nus considerein il factum, che gest P. B. Meyer⁷⁾ de N. in dils pli impurtonts auturs de teaters religios, ha fatg e representau il toc de 1693 a Mustér per la fiasta de s. Placi.

Mo co stuein nus patertgar igl arranschament ed il decuors dil toc? Era da quellas varts savein nus dar segiras novas, sche nus considerein la caussa analogamein cun semegliontas processions en auters loghens. A Nossadunnaun per ex. vegneva la producziun duront la processiun, ni alla fin de quella adina dada sil schinumnu «Brühl», pertgei che quei era il meglier e pli adattau plaz per quei intent.

Semegliontamein ei era la representaziun de 1693 succedida a Mustér. La processiun parta naven dalla baselgia claustrala sco usitau. Oravon sgolatscha il cafanun grond, suenter vegn la giuventetgna epi las ss. reliquias. Enamiez las nume-

⁷⁾ Mira: Ischi XXII, p. 165.

rusas reliquias⁸⁾ marscha oz ina atgna truppa, costumada tut aparti, perfin dus buobets vestgi sil pli fin e fittai cun alas ded aunghel ein de ver; ils auters acturs portan schizun statuas de dieus fauls, ina gronda crusch ed in maletg de Nossadunna. Arrivai sil bi plaun de Cons-su, semeina l'emprema part della processiun seniester sper in palancau giu, che survescha per tribuna. Lu suon-dan ils portareliquias e tschentan quellas en ina bein regulada retscha sin in secund palancau, construius empau pli bass che la tribuna sezza. Ussa muntan ils acturs il palancau e tschentan leu las statuas, ch'els han purtau cun els. El medem temps semeina la secunda part della processiun, li clerus ed il numerus pievel, da l'autra vart dil palancau giu, aschia che l'entira processiun formscha la fuorma d' in amfiteater. Seradunada la fuola e tut ruasseivel entscheiva la cuorta representaziun, che muossa co Sigisbert arriva el desiart, co el perdegia al pievel e sfracca ensemen las statuas dils dieus fauls⁹⁾, cun agid de dus aunghels; fatg quei, tschentan els la crusch d' in maun dellas ruinas e da l'auter in maletg de Nossadunna. Sin quei stat igl entir pievel in mument en schenuglias,

⁸⁾ La caplutta veglia dellas ss. reliquias, che sesanflava da maun seniester, cur ch'ins vegn en baselgia claustrala, ei berschada 1799 e cun quella caschun ein era biaras ss. reliquias e sontgadads vengidas devastadas e svanidas. (Notizia de P. B. Berther).

⁹⁾ Cheu havein nus ualti carteivel l'entschatta dil toc «Il treisga perfektg S. Placi», che nus havein publicau e declarau el davos tom digl «Ischi».

venerond las reliquias dils sogns. Lu tuorna il pievel puspei sin via dils paders e sut il rumplanem dils murtès ed il tuchiez dils zenns de Vitg e della claustra semova l'imposanta procession cantond il Te Deum e la canzun de s. Placi, da Cons giu e da Vitg en encunter claustra. Comuentaus e satisfatgs internamein, ei il pievel turnaus quella sera a casa, tut entusiasmaus e plein carezia per sess. Patruns, che han purtau il cristianismus als perdavons.

Quest cass dat puspei irrefutabla perdetga della gronda forza religiosa, che penetrava l'olma dil carstgaun dil 17avel tschentaner, essend che quel creescha, sper igl official e nunvariabel ritus della s. Messa, in grond diember d'autras fuormas de devoziun enten las qualas igl entusiasmus per la religion ha saviu s'exprimer.

Gie, nus astgein ir aschi lunsch e dir, ch' il teater religios de Mustér seigi carschius ord la procession de s. Placi, la quala ei en sesez (aunc oz) nuot meins ch' in til triumfal dils sogns! Igl emprem havein nus en quella procession las sontgadads cun las reliquias, lu statuas, maletgs. La carezia per representaziun daventa lu cul temps aschi gronda, ch' ei vegn aunc priu si ella procession figuras allegoricas, biblicas ed historicas. Ed ussa? Las rollas ein gia repartidas; tgei impedescha pia aunc ch' ins laschi giugar ellas? Aschia serimna lu silla tribuna tut quei che ha fuorma e semova el til ord baselgia el liber, oravontut ils maletgs

vivents de certas gruppas accompignadas da musica e cant. Lu seglia il plaid ord il chor dils cantadurs vi silla tribuna ed il teater ei complets. E quei che vegneva giugau era il bia buc ina tragedia, mobein triumphs dils sogns¹⁰⁾.

Nus havein aunc autras processions, che laian supponer, ch' in giug ni representaziun religiosa steva en connex cun quellas. Mo in exempel! La pleiv de Mustér posseda aunc oz ina fetg intressanta procession de Venderdis sogn, ch' ei gia en sesezza dramatica. Enamiez la procession comparan tuttenina gruppas e scenas della passiu de N. J. Chr. Cheu havein nus sco emprema scena méttà, igl «Ecce Homo»; Christus en sia miseria encorunaus culla cruna de spinas e culla canna sco scepter ed ornaus cul manti tgietschen de beffas. A quella figura construida aschi real ed expressio-nistic sco pusseivel, suondan ils «Gedius», 4 buozs che portan ils instruments della crucificaziun de Christus: marti, zaunga, guotas, schuom, lontscha, crusch etc. . Ual suenter portan dus giuvenns «Nos-sadunna en malencurada», ina statua che fa gronda impressiu; lu suonda sin quella ina gruppa de 4 umens, che portan «Niessegner en bara». Duront la procession sgaran ils buozs dell' entira vischnaunca sil mir santeri, nua che la procession va speras ora, e marcheschan aschia ils Gedius, che grevan avon il palaz de Pontius Pilatus «crucifige,

¹⁰⁾ Pareglia cheutier era: Dr. O. Eberle, e. l. i. Das Theater, p. 144.

crucifige». Pli baul udevan aunc tier las gruppas allegadas quella dellas 7 Marias, culla spada el cor e s. Gion Evangelist, ch'era vestgius en blau. Las rollas dellas siat Marias, che representavan las 7 dolurs de Nossadunna e che suandavan la statua de Nossadunna dellas dolurs, vegnevan distribuidas a 7 mattauns veglias. Quellas havevan l'obligaziun de visitar la notg avon las 7 baselgias de Mustér.

Ei la processiun de Venderdis sogn sera puspei serimnada en baselgia, sche vegn ei aunc oz cantau himnis e canzuns, duront ch' il pievel «betscha Niessegner» en bara. Fatg quei vegn il s. tgierp mess en in vaschi, epi satraus avon gl' entir pievel sut las oraziuns e la liturgia della baselgia, egl altar de s. Giusep. Tgi less buca conceder, ch' ina tala processiun, ei aunc ina viva regurdientscha d' ina representaziun della Passiun de N. J. Chr.? La davosa scena de quest toc, che vegneva ualti probabel daus (sco en auters loghens)¹¹⁾, per part en baselgia e per part ordaviert,

¹¹⁾ In semeglient cass della representaziun della P. de N. J. Chr. anflein nus a Sviz el 18 avel tschentaner, nua che la Passiun vegn dada per part en baselgia e per part ordaviert. (Pareglia era: Dr. O. Eberle, p. 142.).

NB. Che la processiun de Venderdis sogn a Mustér haveva character representativ, e che quella vegneva organisada enras ina confraternitad muossan era clar e bein ils cudischets: «Canzuns per la Compagnia de Nossa Donna dellas 7 Tristezias da nief tschentada a Mustér 1707 en Baselia della Pleif de S. Gion Battista, con Kupferstichs,» ed «Obligaziuns per ils Confrars e Consoras della S. Compagnia dellas Tristezias de N. D. Sa. Maria.» Bonaduz tras Peter Maron 1707. C. L. d. S. (130 paginas 8°).

ei aunc oz usitada, numnadamein la sepultura! — Ch' ei vegneva per quei di aunc fatg bia dapli tiella processiuin per regurdar della Passiun de N. J. Chr., ha era il vegl caluster F. Schuoler p. m. communicau inagada a nus, cun far la remarca, ch' ils vegls fagevien aunc bia dapli en quella processiuin, e «ch' ei eri bunamein sc' in teater della Passiun.» Tgi less pia aunc dubitar, che nus haveien buca de far cheu cullas davosas restonzas d' ina representaziun della P. de J. Chr. pil di de Venderdis sogn?

Questa pusseivladad para aunc pli palpabla, sche nus savein ch'igl art e la cultura dil baroc ei nuot auter, che la regiuvinaziun dil temps miez en autras fuormas.¹²⁾

En nossa tiara romontscha dat ei aunc autras interessantas processiuins, che laian liber spazi per ulteriuras hipotesas arisguard il teater religios, mo per munconza de bunas fontaunas, lein nus schar cun quei.¹³⁾

Ina gronda impurtonza per la sviluppaziun dil

¹²⁾ Igl origin dellas Passiuns dil temps baroc ei d' encurir en las representaziuns liturgicas ellas baselgias dil temps miez.

¹³⁾ Ina suletta egliada sil program della part religiosa dil til festiv della fiasta centenara a Trun 1924, dat sufficienta caschun al litterar- e cultur-historicher tier de tuttas sorts speculaziuns ed hipotesas. Nus essan era perschuadi, che la processiuin all' occasiun della fiasta de Nossadunna dellas dolurs a Lumbrein per la secunda dumengia d' october, ha il medem origin, sco quella de Venderdis sogn a Mustér. (Pareglia cheutier: Lumbrein im 17. Jahrhundert. Kommet und sehet. «Bündner Tagblatt» Nr. 243, 1931.)

teater religiùs han da quei temps era las confraternitads religiùsas. A Lucern per ex., mo era en auters loghens, ei gl'entir menaschi dil teater baroc els mauns della confraternitad dil s. Rusari, respectiv era els mauns d' autras societads e confraternitads. En nossa Surselva esistevan da quei temps medemamein talas confraternitads. La pli veglia de quellas ei la confraternitad dil s. Rusari, ch' ei vegnida fundada a Mustér all' entschatta dil 17 avel tschentaner, lu quella dil Carmel, fundada 1658, de s. Benedetg, fundada 1746, e quella della Mumma della Misericordia, fundada 1809. Ils cundischs dils commembers en manuscret, che savessen raquintar a nus beinenqual interessanta caussa sur digl operar de quellas, ein barschai 1846¹⁴). Las brochurettas stampadas sur quellas confraternitads, plaidan mo cuort sur igl origin, las obligaziuns ed ils perduns. Mo il factum, che quellas confraternitads possedan alla fin dil 17 avel tschentaner canzuns¹⁵) d' in character fetg individual, lai supponer nus la gronda impurtonza de quellas arisguard la veta cultural-religiùsa. Schebi che nus havein anflau nuot che schass fastisar il cooperar de quellas confraternitads tier teaters, sch' essan nus tuttina ferm perschuadi, che quei seigi stau il cass schibein a Mustér sco enzanua auter.

¹⁴) Bien engraziament a P. B. Berther per questa notizia!

¹⁵) Pareglia cheutier las canzuns dellas differentas confraternitads, stampadas per l'emprema gada ella «Consolaziun dell'olma devoziusa» 1690 ed ellas ediziuns suandontas.

Tier questa lavur cultur-historica astgein nus era buc emblidar in tierz factor, ch'ei savens e savens staus la directa caschun ch'ins ha dau grondas ed intressantas representaziuns religiusas, numnadamein las transportaziuns (translatio!) de reliquias.

La veneraziun dils sogns, las festivitats de lur fossas van anavos entochen els emprems tschentanners dil cristianismus. Il cultus dils sogns pren sia entschatta alla fossa dil sogn e va lu vi sil marcau e da leu anora lu pli tard en tuttas contradas catolicas. L'entschatta della veneraziun dellas reliquias, meina nus el centrum della baselgia, a Roma. Il nuncalculabel diember dellas reliquias en Svizzeria ei per la gronda part vegnius ord l'Italia. Dapi la scoperta dellas catacumbas a Roma igl onn 1578, han ins tarmess da leu anora l'ossa dils sogns per tut il mund entuorn, cunzun dapi la secunda mesadad d'el 17avel tschentaner.¹⁶⁾ Da quei temps registreschan las cronicas dellas claustras de Nossadunnaun, s. Gagl ed Engelberg grondiusas festivitats alla caschun de talas «translaziuns» de ss. reliquias, che vegnevan il bia schenghegiadas da Roma. Per venerar la sontg'ossa dils sogns ha il clerus ordinau da siu temps fiastas e dis commemorativs,¹⁷⁾ mo la pli biala e pli pom-

¹⁶⁾ Mira: Dr. A. Bischof, Translationen des Klosters Sankt Gallen und seiner Landschaften, en Barok in der Schweiz, p. 84 e sqq.

¹⁷⁾ Sco per ex. Comemoratio, Revelatio, Elevatio, Illatio, Translatio e Depositio reliquiarum!

pusa de tut quellas fiastas era mintgamai la «translaziun» dellas ss. reliquias, q. v. d. la transportaziun d' in s. tgierp, ni mo d' ina part de quel da siu liug de deposiziun en in niev liug de veneraziun. Quella fiasta principala entscheveva culla solemna entrada dellas reliquias, che vegnevan ordigl jester. Da bugen vegnevan allura las reliquias novas deponidas en ina baselgia ni caplutta ordeifer il liug destinau per ellas, danunder che quellas vegnevan lu accompignadas dal pievel ella baselgia destinada per ellas.

Ord quei til festiv dellas reliquias sesviluppescha allura consequentamein il tipus della «processiun dubla». Sco quei ch' ins mava encunter ad in retg, ni ad ina autoritad envidada, per far cordial beinvegni e compignar quel en vischnaunca, aschia fagev' ins era cullas restonzas terrestras dils sogns; ins beneventava e retscheveva quellas, sco sch' ei fuss de retscheiver ils sogns sezs! Per far honur al niev sogn, va il pievel encunter en processiun cullas veglias reliquias. Aschia salidan ils vegls ils novs. Ord quei motiv de «beneventaziun» sesviluppescha allura logicamein, il giug de translaziun.

Il plascher e la pissiun de representaziun e de far teater ei aschi gronds, ch' ins construescha ina tribuna leu nua che las processions s' entaupan e salidan ina l' altra. Suentar il cuort toc de beneventaziun setila lu igl entir pievel en processiun

dal teater en baselgia, nua che las reliquias vegnan exponidas alla devoziun dil pievel.

Aschia vegnevan quels evenements religius-culturalis festivali a Nossadunnaun, s. Gagl ed Engelberg, sco era en autras contradas catolicas. Medemas caussas ein era succedidas en nossa Surselva, principalmein a Mustér, e quei il bia per la fiasta de s. Placi, ch'era sco nus havein gia punctuau pliras gadas «la fiasta principala della tiara». Scarsas ein zuar las fontaunas che raquentan a nus da tals evenements, mo ellas ein claras e laian era liber spazi per l'interpretaziun, conform als evenements de quei temps en auters loghens. Aschia scriva per ex. P. Zaccarias da Salò: Translaziun dellas reliquias de s. Purpurin feagl de s. Eliana. «Sunter pia, che questas Reliquias een stadas arrivadas, ei vegnida faiggia la sia Translatiun cun gronda Solemnitad, e devotiun à Disentis con l'intervent e presenza de Monsignor Odoardo Cybo Arcivesc de Seleucia e Nunci Apostolic de Lucerna als 11 de Fenadur enten gl'onn 1671. Tala Soingia Reliquia ensemlamein era cun ina buna part de quellas della sia Soingia Mumma Emiliana een tegnidas enten quella claustra. Quest soing Pirmin ei particolarmein in grond Intercessur encunter ils picciens Uffons.

Gl'auter Soing Martijr della Claustra de Disentis hai inblidau via de far memoria, ei igl glorius Soing Theofilus Martijr de Roma, in taffer e generus Cavalier de Jesu Christi. Siu S. Chierp

ei vegnius sotteraus à Roma enten igl Cemeteri de Soingia Priscilla, e suenter biar temps per comandament digl avont nomnaus Papa Alexander VII, ei vegnius elevaus ora da gliez Cemeteri, à per miez, & urbida dell' Eminentissim Cardinal Alfonso Litta Arcivesc de Milaun, ei quest Niebel Soing Chierp staus tarmess, e presentau tier à gli Claustra si sur numnada de Disentis, enten gl' onn millisiscient siatonta dus als siotg d' October. La solemnitat della sia Translatiun, ei vegnida faiggia gl' onn millisiscient siattonta treis sin ils indis de Fenadur e quest Soing e Benediu Chierp ei mess, e logaus enten ina gronda, e custeivla Sarcha, ù Trocha, e cau suenter tras il riug de quest S. Martijr bearas enzennas, e Miraclos en daventadas. Sia Fiasta veen enten la Claustra de Disentis annualmeing con Solemnitad Celebrada als veing' oig de Favrer.»¹⁸⁾

Nus havein cheu sura dus clars mussaments, ch' era Mustér ha giu talas e semegliontas festivitads, sco auters loghens en Svizzerà, mo de teaters en quellas occasiuns buca plaid! Cheu stuein nus far attents nos lecturs, ch' ils plaids de P. Zaccarias da Salò «cun gronda solemnitad,» cuntegnan era las representaziuns religiusas a quella caschun, che udevan senz' auter tier talas «translaziuns» de reliquias. Il teater all' occasiun d' ina translaziun era aschi usitaus, che las cronicas d' au-

¹⁸⁾ Mira: La Glisch sil Candelier envidada, Observatiuns (1687), p. 171 e sq.

tras claustras, nodan era buca si pli detagliau, tgei ei vegniu dau e co igl ei iu tier,¹⁹⁾ schebi che nus havein leu ord autras fontaunas la segirezia de talas representaziuns. Co duess ei pia esser stau auter a Mustér, che imitava gie en tut e per tut igl exempel dellas autras claustras benedictinas, sco quei che nus havein gia viu sisu? Aunc dapli, ils novs scrutaturs della cultura barocca muossan clar e bein «ch' il centrum e la caussa principala tier translaziuns de reliquias erien ils teaters religios, ch' erien savens cumulai cul survetsch divin.»

Dal reminent havein nus aunc ina partida documents, che laian fastisar ils tocs che vegnevan dai tier talas caschuns: Quei ein las numerosas canzuns de sogns, che comparan dapi 1690 ella «Consolaziun», e quei d'ediziun tier ediziun en pli e pli grond diember, ed era de quellas che sesanflan tscheu e leu stampadas sco brochuras. Quella gronda producziun en canzuns de sogns capin nus mo, sche nus savein ch' ei era adina usitau de cantar dagl entir pievel, all' occasiun d' in teater de translaziun de reliquias,²⁰⁾ la canzun dil sogn, che vegneva festivaus quei di. In pader ni l' auter, ni magari era in spiritual secular, fageva

¹⁹⁾ Mira: Dr. A. Bischof e. l. i. p. 88 «Ist die jubileische, solenne Translation Sancti tamen singulari pompa gehalten worden.»

²⁰⁾ Quels tocs, che vegnevan dai all' occasiun d' ina translaziun de reliquias, numnav' ins: Dramation, Salutationsaktion, Drama Salutatorium, ni era e quei il pli savens: Actiuncula; lezs tocs vegnevan dai duront la processiun, sco 1693.

ina canzun sin quei di, che vegneva lu cantada dal pievel auditur suenter ina melodia enconuschenta.

E co stat ei culla fin e mira e cul fretg de quella cultura barocca, unida stretgamein cul survetsch divin? La risposta a quella damonda ei leva! Tut igl art e la cultura dil temps baroc steva en survetsch della cultivaziun religiosa dil pievel. In entir pievelun d' auditurs ed acturs, uni internamein entras la medema cardientscha, passentava tier talas festivitads uras de profunda emoziun e benedicziun. Ils maletgs ch' el veseva silla tribuna, ils plaids e las canzuns ch' el tedlava, schavan vibrar ils sentiments ils pli profunds en siu cor e si' olma. Il pievel se viveva mintgamai en ils tocs representai, essend che quei ch' el veseva ed udeva era sia veta, ses combats e sias victorias. Il mund che vegneva presentaus al pievel silla tribuna, cargava siu cor, essend quei mund adina ina semeglia de l' auter mund, suenter il qual igl entir pievel catholic dil 17 avel tschentaner bramava e sospirava.

Risguardau quei tut, savein nus far aschi presapauc in' idea, tgei immensa influenza e tgei gronds merets la claustra de Mustér ha giu pil pievel romontsch cun introducir e cultivar igl art baroc, che ha alzau nies pievel spirtalmein e religiosamein. Centrum e culminaziun de quella epoca culturala era la fiasta de s. Placi, che vegneva festivada da gliez temps cun gronda pompa dagl entir pievel catholic della Surselva. Cheu ha il teater ro-

montsch priu sia entschatta, essend ch' ins giugava, sco nus havein viu duront la processiun, suenter la processiun, sco era tier las translaziuns de reliquias, che vegnevan tenor ils factums citai il pli savens festivadas sil di de s. Placi! Ch' igl art dramatic dil temps baroc, va lu consequentamein dalla claustra anora e s' ignivescha ellas vischnauncas romontschas dil contuorn ei zatgei logic e natural.

II. Il teater baroc ellas vischnauncas romontschas.

Era la sviluppaziun dil teater baroc sco tal muossa quella direcziun e tendenza. Ord il til festiv, q. v. d. ord las pompusas processions della entschatta dil 17 avel tschentaner sesviluppescha il giughet duront la processiun, ord quel il drama baroc (per ex. Il Treisga perfektg s. Placi!) e la davosa conseguenza de quella sviluppaziun dil giug che vegneva daus ordaviert ei lu il teater baroc partius en acts e representaus en in local.

Aunc in auter fetg impurtont mument ei buca d' emblidar! Da quei temps, alla fin dil 17 avel, entschatta dil 18 avel, studegiavan bia giuvens teologs romontschs a Dillingen, Milaun, Lucern ed a Friburg, tut loghens nua ch' il teater baroc ei vegnius introducius e cultivaus dals erudits paders gesuits. Da cheu turnavan allura ils giuvens spirituals ella patria romontscha e cun els il teater baroc, ch' els propagavan entochen siaden el davos

uclaun. Ei era pia buca ton grev pil clerus de prender enta maun la direcziun de quei niev art, per motiv ch' il pievel enconuscheva el ord las representaziuns de Mustér e da l' autra vart, era per quei ch' igl ideal dil 17 avel entochen alla fin dil 18 avel tschentaner era il carstgaun religius, e la pli adattada fuorma de survir e cultivar quei ideal, il teater baroc-religius. Per quest motiv capin nus senz' auter, ch' ins prendeva ils megliers exempels per survir a quei ideal, numnadamein ils sogns.

Da cheu deriva ei pia, che nus havein ina partida de quels dramas de sogns, ch' ein ualti carteivel vegni dai savens e savens gadas en Sur-selva catolica.

1. Il drama de s. Gion Guarinus.

Descripziun dil manuscret. Quest drama ei entochen ussa staus dal tuttatafeg nunenconuschents.²¹⁾

Oravon tut constatein nus, ch' il text ei ina copia, che ha schi pressapauc ina vegliadetgna de 120—130 onns, mo buca dapli. Ch' igl original ei bia pli vegls vegin nus a mussar cheu sut.

Il format dil manuscret, resp. dils manuscrets ei igl ordinari pign quart. Il pupi ei fetg solids e ligiaus en fuorma de carnet. Il toc consista ord

²¹⁾ Per etel della historia litterara romontscha vegin nus cul temps a publicar ellas «Annalas», ils teaters che nus tractein cheu egl «Ischi», essend che sgr. Luzzi, president della «Societad Retoromontscha» ha empermess quei a nus.

duas copias A e B (Quella differenza A e B ei fatta da nus per tener las duas copias ina ord l' autra!). Omisduas copias ein screttas dal medem maun. Schibein la copia A sco B ein mo fragments, mo che completeschan perfetgamein in l' auter, aschia ch' ei maunca nuot dil toc sco tal. Alla copia A ch' ei enzatgei pli veglia, mauncan las empremas 4 scenas digl emprem act. La copia B compeglia mo 11 paginas, che cuntegnan las empremas 14 scenas digl emprem act. L' esistenza della copia B ei leva de declarar. La copia veglia A, ha scarpau naven las 4 empremas paginas cuntenent il «Prologus» e las 4 empremas scenas; ultra de quei leg' ins vess las empremas 5 paginas en consequenza dil tschuffergnem, las qualas compeglian il text della scena quinta, entochen scena 14. Constatu quei, sto ei dar en egl ad in e scadin, ch' ins ha, tier ina pli tarda representaziun dil toc de s. Guarinus, stuiu completar il text muncont de copia A entras las empremas 4, resp. entras 14 scenas de copia B. Quella lavur ha il medem maun, lein dir il medem regisseur procurau, cun recuorer tier ina pli veglia copia, ni forse era tiel original! ?

B ei pia senza fallir copia! Ch' era A ei copia savein nus mussar si clar e bein entras ils sequents arguments: 1) Engartein nus in tipic sbagl de surseglier enten copiar alla pagina 13, nua ch' il copist lai ora in passus mo cuntscha lura en quel o sigl ur, perquei che duas construcziuns ina sper l' autra

entscheivan culs medems plaids «et mirau si per quel» epi cuninaga suenter «ha mirau a mi enten fatscha.» 2) Il medem sbagli fa il copist ell'emprema scena dil secund act. 3) Lu surtut ina evidenta enzena de copist! Ella 5 avla scena dil secund act, scriva quel: «General. Astgia ins jra vitier . . .» lu tilla il copist atras quei passus, continuescha cul text de duas autras persunas, epi serepetan puspei ils medems plaids, ch'el ha tratg atras duas lingias plinensi: «Astgia ins jra vitier . . .» Quest cass sa esser sbagliaus mo d'in copist! Tals e semeglionts cass serepetan aunc partida gadas, entochen alla fin dil toc. Ergo, quod erat demonstrandum: era B ei ina copia d'in pli vegl manuscret, dal qual nus savein buca pli fastisar, schebein el ei staus l'emprema translaziun originala, ni era mo ina copia. Pusseivels ein omis-dus cass!

Essend aschi lunsch el clar, lein nus gl'emprem far enconuscent il lectur cul toc sco tal epi silsuenter s'orientar sur gl'origin e l'historia de quel.

Nies manuscret ch'ei concepìus en ina beinlegibla scartira, porta il sequent tetel: Comedia-etta Che representa en treis acts GION GUARINUS igl penitent puccont.

Lu suondan ual sut il tetel las «Persunas».

Gion Guarinus in eremit

Giufrapellus in groff de Barcinona en Spagna

Eugenia sia signura

Susana lur feglia²²⁾
 General Volf { de Lisabona digl regiment
 Obrist de Nuze { de Cagniac
 Cornelius in Camerdier digl Groff
 Sophia ina Camerjunfrau de grova
 Ina beilla Cun in affon de miez on
 Ambrosius {
 Sulpitius { treis Catschadurs digl groff
 Hans {
 Dus serviturs digls officiers.²³⁾

Gest sut il register dellas persunas suonda igl aschinumnu «prologus», che vegneva adina reproducus avon il pievel d'in argumentator. Tier ils tocs pli vegls romontschs, nua che quel exista aunc setract'ei adina d'in toc ord ils temps baroc²⁴⁾.

Per dar ina survesta ed il principal cuntegn digl entir toc, schein nus suandar cheu il «Prologus» en siu text original:

«Mees aestimatissims Spectaturs

Nus representein il penitent puccont; jna Comediaetta, Ch'ei plena de tristezias, et plena de letezia. a schella veng bucca representada suenter la vengonzadat della historia, Ch'ella representa, suenter il desideri, et suenter il spi-

²²⁾ Il num della feglia ei scret gl'emprem Sophia epi tratgs atras e scret suren: Susana, che vegn duvrau tras a tras.

²³⁾ Gest sut quels nums suonda ina notizia della regie; quei cass d'exacta indicaziun, che vegn avon per tiels tocs dil baroc de tard, lai datar nus il «Guarinus» aschi pressapauc els onns 1750—1770.

²⁴⁾ Mira: Dr. O. Eberle e. l. i.

tgarr dils expectatur; sche eis ella tonaton nizeivla, et pussenta per muentar, et laventar entils nos Cors ils pli merviglius, et ils pli salideivels, et nizeivels effects. Ella dei laventar si entils nos Cors ina ferma speranza sin la divina providiensch; ina perfetgia devotiun tier Maria, la divina mumma; ina vera et Compleina patienzia enten las Cruschs a miserias; et ina verameing buna, et bein resolvida veglia de retscheiver digl divin maun bein bugien las ventiras, a sventiras.

La nossa Comediaetta dat era a nus zun biars, bials, et nizeivels muossamens. Ella muossa ad' a nus Con admirabla, a Con sabia la divina providenza segi. Ella muossa Co Diaus sappi manar igl charstgiaun per las pli ruchas, pli difficultusas, et per las a nus pli nunenconoschentas vias tier igl temporal et perpetten salid. ella muossa Co Diaus sappi sil moment midar nossas pli grondas tristezias, a Cumbers enten las pli grondas letezias, a Consolatiuns. E Con buntadeivels Diaus segi era Cun ils pli grons puccons. Ella muossa ch' era ils pli grons puccons dejen mai perder la speranza, a fidonza tier la divina gratia, et assistenzia. Ella muossa che nagin charstgiaun degi sezegigiar era enten miez las pli desperadas miserias et Cruschs, sonder ch' el degi ad' ina sefidar digl divin agit, et digl agit della divina mumma Maria. Et la fin muossa ella tgei streingia penetienzia il puccau tilli suenter sesez; et tgei engratiament nus segien Cul-

ponzi a Diu, et Maria per ils benefecis, che nus retschavein dad' els.

Quests merviglius effects, et soings muossamens mereten, che quests aestimatissims spectaturs teidlien, et uardien sin questa forza malmeing representada Comediaetta Cun buna pazienza et attentium. Quest ei quei ch' jeu laschel a quels aestimatissims spectaturs per recomendau, et hai ' honur de far a quels la profunda reverenzia.» —

Igl entir toc cumpeglia 3 acts, pressapauc gronds tuttina.

Igl empren act consista en 19 scenas. L'acziun ei en quel buca aschi gronda sco els auters dus. Il cont, bab de Susana, ei levas oz da buna luna, essend ch' el ha durmiu bein, cunzun suentar tucrar de stizzar. Siu survient profetisescha orda quei, ch' ei detti oz ina gronda legria. Suentar pign mument annunziescha il survient al signur ch' ei seigi ual arrivau dus officiers ord il regiment de Cagnacca, sgr. general Volf e sgr. colonel de Nuce. Il cont crei che quels vegnien a purtar buonas novas de sia feglia Susana, ch' era sparida. Mo els san neginas novas de quella. Sin quei raquenta lu baul il cont e baul sia dunna Eugenia, la veta de lur feglia e la disgrazia de stuer piarder quella. Lur feglia Susana seigi vegnida tratga si bein. Mo arrivada ella vegliadetgna de maridar, seigi ella vegnida malspirtada. La caschun seigi nunenconuschenta; els sappien buca sch' ei seigi stau lur puccaus, ni quels della feglia, che hagien

tratg sur la famiglia quella sgarscheivla sventira. In dils officiers emprova de consolar ils geniturs cun exempels ord la s. scartira; Niessegner hagi tarmess ad els la pazienza de Job. Sin quei rispunda Giunfrapellus, il bab: «Las cruschs een grondas gie gie zun grondas tonaton hagi Dieus schau tier pertgei fin ch'el vul, sche lein nus retscheiver ellas sco Giob bein bugien dil divin maun.» Essend la feglia malspirtada hagien els clamau plirs spirituals, mo buc in che havessi saviu liberar ella dal nauschaspért. Lu seigi vegniu detg ad els, che sulettamein Joannes Guarinus in eremit dil cuolm Sinai sappi scatschar il nauschaspért ord la giuvna. Entras devoziusa oraziun seigi el vegnius de scatschar quel, mo hagi aunc stuiu salvar tier el la giuvna 8 dis, schebi ch'el levi tuttavia buca quei. Mo la consolaziun dils geniturs seigi stada cuorta. Cura ch'els seigien i per ella, hagi Guarinus declarau ad els, che Susana seigi naven ed el car-tevi ch'ella seigi ida senza fallir a casa. Sin quella novas ei Susana vegnida encuretga dis e meins ora, mo tut adumbatten! Eugenia raquenta lu aunc liung e lad sias grondas dolurs muort quella gronda disgrazia. Alla fin digl act vegnan ils officiers, ch'eran pinai d'ira pli lunsch, sfurzai de star leu quella sera.

Il secund act sepassa el medem liug q. v. d. ella sala dil cont. Gia alla bial'entschatta profetisescha in officier, ch'ei vegni a dar oz in legreivel di. Cheu compara allura Sulpitius in dils catscha-

durs ed empiara la nobla societad, sch' ei seigi lubiu ad el de menar ell' aula il remarcabel animal della catscha ded ier? Ei vegn consentiu ed ina scarschentida creatira miez carstgaun e miez animal vegn menada silla tribuna e leu raquenta il catschadur, tgei veta ch' els hagien giu de pegliar quei remarcabel tier, ch' encurevi si las jarvas culas toppas e magliavi sc' in carstgaun. Vesend quei hagi el bess ina suga sul culiez giu ed il monstrum seigi vegnius suenter ad els «sco ina nuorsa». Ils tgauns seigien cuninaga stai ruasseivels e buc aviert si bucca pli e perquei seigien els vegni sil pertratg de menar la bestia tiel cont. Sin quella raquintaziun replica il cont: «Jau hai manegiau, ch' ei mainien ina Diaulla, quei ei in thier ch' ei miez charstgiaun, a miez thier.» Lu rispunda il general: «Ein els era signur groff de quei meini, ch' ei detti nagins Diauls et Diaullas?» Il cont rispunda: «Jau sundel digl meini, che quei seigi mo invenziuns digls poets.» Detg quei, entrescha la baila cul giuven affon dil cont. Quel mira stagn e bein silla bestia e di lu, schebi mo meins e miez vegls: «Fra Gion Guarine, leva si: pertgei, che Diaus ha perdunau ils tees puccaus!» Tut surstat sur dil marveglius plidar de quei giuven affon, mo aunc pli gross églis fan ils presents, cura ch' ei vesan che la creatira avon els, aulza il tgau, sesaulza sin peis plaunsiu e confessa: «Gie, signur Groff, jau sundel Gion Guarinus, igl sforzader, et morder de lur feglia!» Sin camond dil demuni hagi el teniu

sia feglia Susana tier el, hagi lu giu tentaments e seigi fugius. Sin sia fuigia hagi el entupau in vegl eremit, che hagi cussegliau e consolau el ed ultra de quei dau il camond de turnar tier sia feglia. El seigi turnaus. Las tentaziuns seigien carschidas e la finala hagi el sfurzau la giuvna. Sentend ricla e laid, seigi el turnaus tiegl eremit e quella gada hagi lez cussegliau ad el de mazzar e satrar la giuvna. Tut turbelaus e tschochentaus hagi el fatg quei, mo «tut quei ha igl Demuni faig.» Havend ussa viu ch' el eri surmenaues dal ner «sundel gleitti jus a Ruma tier il papa Hadrian il tierz, et a quel confessau mees puccaus, il qual ha dau si per panetienzia, ch' jau degi turnar ent' il miu desiart et faig far 7 ons ina streingia penetienzia, tras la qualla jau sundel daventaues quella creatira sco ils Catschadurs han mei enflau.» — Il cont, in um christianeivel, perduna siu malfatg, mo dueigi G. far aschi bien e numnar ad el, nua ch' el hagi satrau sia feglia, sinaquei ch' el sappi transportar l' ossa en in liug sogn. Tut ils presents, officiers, catschadurs ed il cont sefan si per suandar Guarinus ed encurir l' ossa de Susana.

Tierz act. All' entschatta de quel tuornan ei culla feglia Susana viva. Havend fatg las usitadas ceremonias tiel seveser culs ses, di ella: «Entras la gratia de Diu, et entras l' intercessiun de Maria la divina mumma la quala vus haveis a mi muossau de giuven ensi de honorar, et de Clomar enagit, il qual jau hai era adina faig», seigi ella

vegnida liberada. Lu raquenta in auter co Susana havevi en la vestgadira arvend els la fossa e co ella seigi lu tuttenina vegnida viva e semuentada ord fossa. Dalla sorpresa de quella miracla «essen d'aventai sco met». Susana levi dispet star leu e survir a Maria, che hagi dau ad ella la secunda veta «et nus havein stoviu empermetter de schar turnar ella leu, et schar far quei.» Susana seigi stada satrada gest leu sil cuolm Serrat sper il vitg Manistrol, nua che la caplutta de Nossadunna stetti. Ella vul turnar leu mo siu bab e sia mumma havessen bugen, sch'ella stess cun els e patertgass de maridar, quei fussi il pli grond plascher della mumma. A quei rispunda la nievnaschida: «Ach chars geniturs mi molestei bucca samegliontas causas! jau hai bucca survegniu a secunda veta per viver a tallas caussas, sonder per viver, a morir a Jesu, a Maria.» Dals tutcommumentai e surstai parents pren allura Susana comiau culs plaids: «Adie chars geniturs, adie chars signurs officiers, adie chars amigs, adie tut il mund jau vomel per viver, a morir sollettameing a Jesu, a Maria; et per viver perpettnameing Cun els.»

Setract'ei tier nies s. Guarinus en lungatg romontsch d'in original ni d'ina translaziun? Sco il toc sepresenta en nies manuscret savein nus dir, ch'ei setracta cheu ni d'ina directa translaziun ni d'in original. Il teater de s. Guarinus ei in toc, ch'ei dapi ils emprems decennis dil 17 avel tschentaner enconuschents buca mo en Svizzeria,

mochein era en entgins loghens della Tiaratudestga. Aschia vegn ei per ex. dau in Guarinus: 1620 a Friburg el Breisgau,²⁵⁾ 1627 a Dillingen²⁶⁾, 1730 el cantun Valleis²⁷⁾, 1723 a Zug²⁸⁾ e 1761 ad Altdorf²⁹⁾.

Considerau tut quels texts e programs dils tocs, savein nus dir, che pertenenent il Guarinus romontsch, vegn cheu oravontut il toc de Zug e quel ded Altdorf en consideraziun, arisguard la parentela. Exprimiun la dependenza en grad de parentela, savess' ins forsa dir, ch' il «Guarinus romontsch» seigi in zavrin dil Guarinus de Zug.

1727 eis ei vegniu dau a Zug in dils megliers tocs, che quei marcauet ha viu duront l' epoca dil teater baroc, numnadamein «Johannes Guarinus». Mo quei Guarinus de Zug fa in tec outra parada. Nus havein de far cheu numnadamein cun in toc baroc vegl.

Emprema part. Guarinus vegn eremit. Ils giavels anflan ella feglia de Giufapellus, ina femna che sa far curdar el. Ella vegn lu surprida dal nauschaspért. Pan e Faune festiveschan in di de legria, Bacchus sesanfla era cun els. Els raquentan dal niev eremit Guarinus e vulan scatschar el.

²⁵⁾ e ²⁶⁾ Ils programs per Friburg el Br. e per Dillingen sesanflan a München ella «Staatsbücherei».

²⁷⁾ Program egl archiv della «Societad historica a Brig».

²⁸⁾ Il text sesanfla el «British Museum» London. Mira era: Bächtold, Literaturgeschichte p. 151 dellas remaracas. Il program sesanfla ella biblioteca centrala a Turitg.

²⁹⁾ Il program sesanfla el museum historic ad Altdorf.

Giufrapellus vegn cussegliaus de schar scungirar il demuni, ord sia feglia entras Guarinus.

Secunda part. Il giavel banduna la feglia mo culla condiziun, che quella stetti zacons dis cun Guarinus. Igl eremit vul saver da quei nuot igl emprem. Alarich vul maridar la biala feglia de Giufrapellus. In pur muossa a ses amitgs sia biala, ed envida quels tiellas nozzas. Guarinus surmeina la feglia dil cont e mazza lu ella dalla desperaziun muort siu malfatg. El vul ira denter ils laders ed ella miseria. In saltunz instruescha ils purs pil sault de nozzas.

Tiarza part. La grazia divina tucca Guarinus. El va a Roma per far penetienza. Ils nobels encueran la feglia de Giufrapellus pils uauls entuorn. Orpheus bragia per quei ch' el ha piars Euridice ed auda che Pluto hagi priu ella tier el. Ils catschadurs de Giufrapellus han anflau in animal remarcabel e meinan quel silla cuort. In affon camonda a Guarinus de star si. El fa quei e confessa sia ovra de surmenader e siu assassinat. La feglia vegn cavada si ed entras ina miracla de Maria vegn ella puspei viva.

Remarcabel (mo fetg characteristic per in toc baroc vegl), havein nus el Guarinus de Zug treis materias, che semischeidan tscheu e leu: Antica, legenda e simbol cun giavels ed aunghels e tuttina ei l' ovra en sia entira totalitad bein construida. La davosa materia, q. e. la legenda, ha il poet

anflau el cudisch de miraclas de Nossadunna da Anton Spinelli³⁰).

En comparegliaziun cul toc romontsch havein nus el G. de Zug in toc pli vegl, pli complicau e cun bia pli grondas dimensiuns. Tratg en consideraziun tut, savein nus dir, ch' il toc romontsch risguardi atgnamein mo la tiarza part, q. v. d., la part legendara dil toc de Zug. Ch' il giavel surpren la feglia (la part) e che Guarinus mazza lu ella (lla part) havein nus era el toc romontsch, mo quel eliminescha la gronda acziun dil toc de Zug ellas duas empremas parts e fa lu ord la legenda treis acts, cun pli pauca acziun. El toc romontsch vegnan per ex. las ovras de Guarinus e la catscha dils nobels mo raquintadas. E tuttina constatein nus ella successiun dellas scenas ina stretga parentela, cunzun quei ch' appartegn la tiarza part dil Guarinus de Zug e tut ils treis acts dil Guarinus romontsch!

Essend che la caussa stat aschia, savess ins forsa dir: Il G. romontsch ha insumma de far nuot cul G. de Zug!? La caussa vegn pli palpabla, sche nus savein ch' igl autur dil G. de Zug ei stau Joh. Caspar Moos, ³¹) in tierparents dil pader Meinrad Moos, conventual della claustra de Mustér alla fin dil 17avel, entschatta dil 18avel tschentaner.³²)

³⁰) Pareglia cheu era: O. Eberle, Theatergeschichte der inneren Schweiz, p. 128.

³¹) Mira O. Eberle e. l. i. p. 128.

³²) Mira: P. Adalgott Schuhmacher, Album Desertinense p. 89.

Che pader Meinrad era in activ litterat, era per romontsch, savein nus prender ord il factum, ch'el ha fatg stampar igl onn 1680 duas liungas canzuns romontschas in de ses parents | a Zug.³³⁾ Tgei ei pia pli natural, che de declarar igl origin dil Guarinus romontsch en sequenta moda: Johann Caspar Moos, parents cun pader Meinrad a Mustér ha tarmess a quel siu teater Guarinus per diever dils scolars claustrals, che han lu dau il toc en medema moda e maniera sco a Zug, mo en romontsch, pil pievel romontsch. Mussond il pievel gronda veneraziun per quei toc, ha pli tard ina vischnaunca giavischau de saver dar il toc en lur miez. Per quei diever ha lu in pader, ni forsa era in spiritual secular imitau il toc ella fuorma, sco nus possedein quel oz en nies manuscret? Che quei mava savens tier aschia alla fin dil 18 avel tschentaner cun tocs pli vegls, muossa a nus era ina comparegliaziun dil toc cul program ded Altdorf de 1761! Als habitonts d'in vitg pli pign fussen las pretensiuns dil toc, sco el sepresenta el text de Zug stai memia grondas. — Ina megliera e pli palpabla declaraziun sur digl origin de nies manuscret savein nus buc anflar. Che quel stat veramein en connex cun ils pli vegls tocs tudestgs,

³³⁾ Mira: 1) Ina nova biella Canzun de nossa chara Donna che ven hondrada enten la claustra de Disentis sut la principala compagnia de Carmelo. Squicciada à Zug Tras Heinrich Ludovic Muos. Enten ill onn 1680.

2) Canzun Della vanadat digl Mund. Squicciada à Zug, Tras Heinrich Ludovic Muos. Enten ill Onn 1680.

vegn negin a dubitar, cura ch' el ha legiu quels, e lu studegiau e paregliau els cul Guarinus romontsch.

La vegliadetgna dil text romontsch imitau ord il toc de Zug, savein nus concluder ord pliras enzenas: 1) La partiziun dil toc en acts ei ina atgnadad dil baroc de tard, pressapauc entuorn 1750. 2) Las numerosas remarclas per la direcziun dil toc ei medemamein in' enzena che muossa vi sil teater della secunda mesadad dil 18 avel tschentaner. 3) La creanza e las ceremonias tiella beneventaziun dils dus aults officiers ei tipica cultura della aristocrazia franzosisada el 18 avel tschentaner «et quei tut alla gron fasong». 4) Era la «fortreflia tgigolata» ed il «caffé» ein da quei temps aunc bubrondas privilegiadas della segneria; insumma igl entir tun dil toc, sco era il lungatg ein characteristics per la fin dil 18 avel secul. Era la moda de quei temps vegn a plaid, «denton vi jau trer ora quei nachtrock, e trer een in Cammerrock, et pantofflas blaues.» 5) Era il lungatg romontsch dil toc, mischedaus bravamein cun mistira schuoba ei characteristics per la fin dil 18 avel secul. Mo in pèr exempels: «Cun cruschs e cumbers»; «il kunst»; «nauscha gast», per nauschaspért; «in aschi munter Cor»; «in pauper et einfeltig Camerdiener». Quels exempels fan e perquei lein «schar giu il umhang.»

Il lungatg della copiatura romontscha ei me-

diochers, mo tscheu e leu traplein nus tuttina enqual buna ed intressanta expressiun, per ex.: «El ei staus lau Cun las caultschas pleinas tema»; «saltar senza sunar» (q. v. d., haver bia de far); «nus essan vegni alla posta per travegnir il faig»; etc. etc.

Il toc sco tal ei construius bein e posseda fetg bialas scenas, mo ha per bia buca tont' acziun, sco' l Guarinus de Zug.

La scartira dil copist ei dal tuttafatg identica cun quella dil teater romontsch «Paulinus de Nola», che nus vegnin a tractar cheu sut, e ch' ei vegnius copiaus da Gion Gieri de Tuor a Rabius.³⁴⁾ Pia indirectamein in argument, che «Guarinus» e «Paulinus de Nola», ein vegni dai els emprems decennis dil 19 avel tschentaner a Rabius, il liug ella Cadi, che ha era el novissim temps prestau il pli bia pil teater romontsch.

Igl autur, q. v. d., igl imitader dil «Guarinus romontsch», havein nus malgrad liungas retscher-

³⁴⁾ Tuor Gion Gieri de Rabius, ei stau il bab de Gion Antoni Tuor, politicus e poet della Cadi e tat de nos aultpreziai poets, Alfons Tuor e Dr. med. A. Tuor a Glion. Quella scoperta ha caschunau grond plascher agl autur de quest studi, havend anflau gia tiel tat de nies carezau Alfons Tuor, la carezia per poesia, litteratura e cultura romontscha. Nus supponin era che G. Gieri Tuor hagi dirigiù ils tocs, ch' el ha copiau! Scarvon Gion Gieri Tuor ei naschius 1801 e morts 1844. Ses geniturs ein stai: Tias Toni Tuor e Tina Chischè. Nies «scarvon» ha giu duas dunnas. La secunda: Maria Lorenza Cabialaveta n. 1807 ei stada la mumma de Gion Antoni Tuor advocat, il qual ei naschius ils 23 de november 1831 e morts ils 10 de schaner 1904.

cas buc anflau! Seigi quel staus tgi che vegli; ton ei segir, ch'el ha delectau da sias uras cun siu toc bia auditurs romontschs, che miravan da quei temps buca ton sillas persunas e sils auturs, sco sin lur prestaziuns!

2. La tragedia de s. Paulinus de Nola.

Quei teater romontsch exista en divers manuscrets. Il text de quels, deno l'elaboraziun de Theodor de Castelberg, lai encorscher sill'emprema eglia da, ch'ei setracta cheu d'ina translaziun ord il tudestg. La pli veglia translaziun ei quella che Gion Gieri de Tuor ha copiau.

Descripziun dil manuscret. Quel ha la fuorma octav-liung e compeglia 17 fegls, dils quals 16 ein screts. Era quei manuscret ei characterisau culs sbagls e cullas qualitäts d'ina copiatura; ella datescha medemamein ord ils emprems decennis de tschei tschentaner. Il tetel secloma: Ina tragedia Dividida en treis Acts da d'in Soing Paulinus Ueschtg Da Nola en Campanien.

Il toc consista en treis cuorts acts e fa buca ual grondas pretensiuns dals acturs. Persunas dil toc:

Paulinus, sut il num de Victorin
Genserich, il retg dils Vandals
Hunerich, il pign prenci de Genserich
Melind, il giuven liberaus da Paulinus

Bertulf	{	deputai de Nola
Albert		
Warmund		

Partharith	{	sclavs de Nola
Adalard		
Ludolf		
Hildoin		
Rodoin		

Alastor, survigilader dils sclavs
Sclavs e schuldada.

Cuntegn della legenda: Paulinus il s. uestg de Nola en Campania, ha udiu ch' ils Vandals, in selvadi e crudeivel pievel, hagien menau ella sclaveria il sulet fegl d' ina paupra vieua. Essend buc el cass de rabbitschar ensemen aschi bia daners, sco ils intressai barbars garegian, sche ha Paulinus senza ch' enzatgi sappi novas, bandunau sia patria ed ei sesuttamess el sez al grev giuv della sclaveria, per liberar il sventirau giuven per legherment de sia mumma plironta. Enzacons onns ha el suffriu la greva sclaveria cun ina heroica pazienza, tochen che Genserich, il retg dils Vandals, ha finalmein udiu da quell' ovra schi honorifica ed ha tarmess il s. uestg cullas pli grondas honors anavos en sia patria. Tenor il testimoni digl apiestel s. Gion, «negin ha pli gronda carezia che quel ch' unfrescha si per ses amitgs sia veta, ni, tgei ch' ei ad in um gest ual aschi custeivel sia libertad», sto questa carezia de Paulinus bein esser stada ina vera carezia humana.

Ord questa legenda ein ils treis acts vegni construi. Egl emprem act ei Paulinus designaus sco lunsch ora il meglier dils sclavs, «in um pleins de pazienza, pleins de mieivladad, pleins de care-

zia, pleins de vertit e Sointgiadat». Udend ils de Nola, che Paulinus seigi sclav tiel retg Genserich, vegnan els per cumprar el, mo negin ch' enconuscha leu in sclav cul num Paulinus, essend ch' el sezuppa sut il num de Victorin.

El secund act, vesein nus co perfin Genserich admirescha las vertids de siu sclav Victorin. Ils de Nola tuornan cun Melind, che Paulinus veva liberau per turnar ad encurir el. Ussa vegn Genserich sissu, che «Victorin» seigi Paulinus ed aunc uestg e sevila sur de quei, essend el il pli incarnau inimitg dils uestgs. Alastor, che saveva quei, di als de Nola, ch' il retg vegni a prender la veta a quel. Ils deputai de Nola van per turnar a rugar il retg Genserich.

El tierz act sesviluppescha la vertid della carezia proximala entochen silla pli aulta culminaziun! Tut che crei, Paulinus vegni mess vi. Melind retscheiva enstagl el las cadeinas. Ornaus cul vestgiu e cullas insignas della dignitad ded in uestg sto P. comparer avon il retg. En quei ornat pren el comiau dals Nolans e da tuts. Mo ussa — enstagl sentenziar el alla mort, metta Genserich ina cadeina ded aur ad el entuorn culiez, sinaquei ch' il meglier um de siu reginavel, sappi turnar en compleina libertad e triumf en sia patria. Paulinus ha par' ei buc aunc compleniu sia ovra de misericordia e carezia e vul buca bandunar las cadeinas della sclaveria, essend ch' il retg hagi aunc Melind ed auters Nolans sco sclavs. El deigi tener

el e schar ira ils auters ella patria. Muentaus da tonta vertid e carezia proximala, excloma il retg pagaun e tut ils presents, «tgei celestiala vertid!» En sia veneraziun per quei remarcabel um, che carezi perfin ils inimitgs, dat el la libertad a tuts ils sclavs. Embratschond Paulinus va Genserich naven culs égls plein larmas.

Nus havein cheu in teater, che cuntegn in diember bellezza scenas, che han stuiu commuentar acturs ed auditurs; in toc expressivamein religius-educativ. Il lungatg dil toc tradescha la transla-ziun verbala ord il tudestg; cunzun la construcziun dil tuttafatg tudestga, tradescha quei. Per ex.: «Halo fort tier la lavur»; «veits ina gada priu erbarm digl nies miserabel cumbriau stan» etc. Era cun plaids tudestgs spargna il translatur buc. .

Quei manco ha il versau e talentau poet Theodor de Castelberg sentiu e perquei ha el turnau ad elaborar ed arranschar il toc de s. Paulinus, sinaquei ch' ils scolars claustrals sappien presentar quel anno 1815 en claustra.³⁵⁾ Nus possedein aunc in fragment dil toc ord la plema de Th. de Castelberg. El ha meglierau considerablamein la transla-ziun veglia, scatschau ord il toc tut ils germanis-sems pusseivels³⁶⁾ e remplazzau quels entras bunas

³⁵⁾ «Die 24. Augusti (1815) a juventute nostra studiosa repraesentata fuit tragoedia S. Paulini, Liberatoris manicipiorum, qua peracta praemiis donati sunt omnes decem studiosi. (Mira: Acta Capitularia p. 46.)

³⁶⁾ Enstagl «sclavs = captivs»; «Gärtner = jertè»; «Sklaverei = sclavitid»; e. a. v.

expressiuns popularas³⁷⁾. Dapli ha el tscheu e leu scursaniu empau il toc e perfin strihau enzacontas rollas. La nova elaboraziun de Castelberg³⁸⁾, merittass de vegnir publicada, mo deplorablamein mauncan dus fegls digl emprem act.

Igl original tudestg dil «Paulinus de Nola», datescha ord la secunda mesadad dil 18 avel secul ed ei savens e savens gadas vegnius daus giu ella Svizzerà bassa³⁹⁾. — Mo era il pievel romontsch mussava, sco ei para grond interess per quei toc, havein nus gie ord il 19 avel tschentaner ina copia ed ina nova elaboraziun de quella; lu pli tard ina nova translaziun de Sur Rensch⁴⁰⁾, ed aunc pli tard ina nova ediziun en manuscret da Rev. P. B. Berther⁴¹⁾. — Sco tiel Guarinus havein nus era cheu neginas novas ni enzennas digl emprem translatur!

³⁷⁾ Per ex. libertinadi = Freiheitsdrang; «Trer la stratscha da sia vugadia tier sesez»; «fridas pli che paun»; «better quei ad égls» etc.

³⁸⁾ Cheu sut vegnin nus aunc a s' occupar pli detagliau de Theodor de Castelberg, sco dramatischer romontsch.

³⁹⁾ Pareglia cheu: Dr. O. Eberle: Theatergeschichte, p. 191.

⁴⁰⁾ Notizia da P. Baseli Berther.

⁴¹⁾ Il toc, che P. Baseli Berther ha danovamein arranschau per la tribuna, ei vegnius daus 1888 a Sedrun. Las duas davosas elaboraziuns, quella de Sur Rensch e P. Baseli ein identicas cun quella de Th. de Castelberg e buca culla veglia copia digl original, il qual ei malgra tuttas retschercas buca vegnius neunavon.

3. Il teater de s. Gieri.

Lunsch ora il pli bi ed intressant drama baroc, de quels che nus havein scuvretg il davos onn ei bein «Sogn Gieri».

Nus havein danovamein de far cheu cun in toc aunc dil tuttafatg nunenconuschents.

Descripziun dil manuscret. Il fascichel che cuntegn il text della tragedia de s. Gieri compeglia 38 paginas grond folio. Deplorablamein ei la tiarza part dil pli davos fegl scarpada naven ed ida a piarder. La scartira ei zun currenta, mo buca pli ch'inton bein legibla! Ina comparegliaziun cun manuscrets d'enconuschentas personalitads ord ils davos decennis dil 18 avel secul, entschatta dil 19 avel, han menau a negin resultat! Era datums havein nus anflau negins, mo schibein la scartira, per ex. ils s liungs, il g, il d, il t etc, sco era ina certa conseguenza davart l'ortografia, muossan clar e bein silla secunda mesadad dil 18 avel secul.

Il «prolog» usitau e las ordinarias reverenzas si pils aspectaturs mauncan, mo ston haver existiu, essend ch'era il tetel maunca! Il toc de s. Gieri compeglia treis acts, dus de quels sepassan a Nicodemia en ina aula avon igl imperatur Dioclezian, il tierz egl uaul dils dieus romans. Il register del-
las persunas ei il sequent:

Gieri

Dioclezian, Kaiser

Protoleus, Proconsul de Nicodemia

Magnentius, Senatur

Varus, Oberst della guardia dilg Kaiser
 Megaritus Parsura dils sacerdots dils fauls diaus
 Gabrius, Capitani

Porphyrus in tafer e giuven catholic.

Filg dil Proconsul

Nazarius e Celsius, Filgs d' in Senatur,
 dus curaschus giuven

Athanasius, in Striun

Ministers dils fauls Diaus e Schuldada.

Egl emprem act dil teater de s. Gieri, vengnin nus enconuschents cullas relaziuns dil cristianismus ella provincia de Roma, Nicodemia. Magnentius relatescha che la davosa miracla de Gieri, tier la quala el seigi vegnius senza macla ord la caltgera ardenta, hagi bunamein gudignau miez della populaziun pil cristianismus. Per schubergiar la provincia dals cristifideivels, stuessi el metter vi la mesadad de ses subdits e quei glieud ord tut las classas della societad. Sin quei rispunda Varus, il colonel della guardia digl imperatur, che tgi che vegni buc ad unfrire damaun egl uaul dil dieus «quel sto murir, e duess a Nicodemia cuorer atras tut as gassas gronds Rheins de Saung.»

Nazarus e Celsus, dus giuvenots che san aunc nuot dalla miracla de Gieri, defendan lur cardientscha avon las autoritads pagaunas. Duront che els sedispetan sur de caussas de cardientscha, compara Gieri, ch'era cartius morts, e raquenta a tuts la miracla che Dieus hagi fatg cun el. Cheu sessviluppescha allura ina veritabla disputaziun denter ils differents partisans dil paganismus e dil cristia-

nismus. Nunpudend avon als cristians, finescha Dioclezian il disput culs plaids: «Bein, quei dei esser la tia pli suentra garmaschia.» El deigi vegnir mess sin ina roda plena cuntials de fiug e vegnir mazzaus e tgerlentaus aschia tut empaglia. Sin quella sentenza excloma Gieri: «Vegni amigs! la mort per Jesu Christi, ei veta perpetna.»

El secund act, ch'ei atgnamein nuot auter che la consequenta continuaziun digl emprem, vegnin nus enconuschents cun Athanasius, sacerdot de Serapis. Quel pretenda de dumignar ils cristifideivels cun ina bubronda misteriusa, che hagi la forza ded arver ils égls als cristians: «Ti vens ad expermantar Kaiser, chuche jau vegnel naunavon cun miu bau — lu — lu sto ilg ver strieng dils catolics fugir — sco la tschueta vegnend il soleilg va brudi en sia tauneta». Dioclezian manegia sin quei, ei seigi donn, ch'el seigi buca vegnius empauet avon; lu havessi el saviu empruar sias forzas cun Gieri.

Denton declara Protoleus el seigi cristians e tegni culla cardientscha de Gieri; Varus siu amitg dat ad el il cussegl d'unfrir als dieus e restar el cor cristifideivel «ashi sas ti entardir il Kaiser, far avunda a Tia religiun, e salvar la veta.» Cheu encunter lavura Protoleus, sco era siu curaschus fegliet Porphyryus, che sedeclara medemamein per la s. religiun de Christus. Duront quels disputs cun Dioclezian ed Athanasius compara Gieri puspei da sia tortura ed ei senza macla vid siu tgierp. Gieri

sez fa de saver, che Dieus hagi liberau el danovamein en moda e maniera miraculosa. Mo Dioclezian declara el per «in striun infam». Sin quei sviluppescha Gieri cun ina eloquenza extraordinaria ina apologia grondiusa dil catolicismus, e quei aschi bein a rapport della cardientscha de Roma, sco era a quella de Athanasius. Essend Gieri ussa cheu, camonda Dioclezian, ch' el deigi beiber ord il calisch de Athanasius. Havend benediu quel, suonda Gieri il camond, mo il calisch plein tissi po far nuot ad el. Athanasius spetga mintga mument che Gieri detti morts da plaun vi. Ussa se sprova Dioclezian culla buna e cun de tuts pusseivels rampins per dumignar Gieri! Mo tut adumbatten! Il sacerdot pagaun di, ch' ils dieus seigien vilai e Nicodemia mondi alla malura. Dioclezian sin quei: «Ei sto cuorer saung en dutgs». Sin quei di Gieri ils impurtonts plaids, che mettan schibein ils pagauns, sco ils cristians en dubi, che Gieri savessi aunc snegar la cardientscha cristiana. Da quels plaids dependa era igl entir tierz act: «Kaiser, ils vos diaus en vilai sin mei; jau vi comparrer tier la fiasta, jau vi lomiar lur greta, jau vi finalmein dar ad els l' onur chei maretan.» Ils pagauns interpreteschan quels plaids per ina segira conversiun de Gieri.

All' entschatta dil tierz act, che sepassa egl uaul dellas deitads, sescognan Megarch ed Athanasius, tgeinin ded els seigi la caschun, che Gieri seigi seconvertius. Alla fin compara Gieri avon tut

il pievel rimnau, avon pagauns e cristians, avon tuttas autoritads e blasfema directamein las statuas dils dieus, enstagl d' unfrir ad ellas: «Naven da cau deies vus ir ent' il num de Jesu Christi! Mai giu elg uffiern, nua che vus udis!» Detg quels plaids, sballunan e sesfraccan tut las statuas dils dieus. Ils pagauns smuldeschan sin quei Christus giufuns gl' uffiern ed ils cristians laudan ed engrazian a quel per las grondas grazias. En vista a quella nova miracla, seconvertan perfin Athanasius e Mag-nentius tier Christus. Quei fa bunamein snarrir Dioclezian. Grondius ei allura il plaid de Gieri avon igl entir pievel rimnau. Spimond da bucca e nas camonda Dioclezian de menar naven tuts e mazzar els culla spada. Mo quei davos viadi se-presenta a nus sco in veritabel til triumfal dils sogns: «Segner pren si nossas olmas! per tei dein nus la veta! — En Parvis! amigs en Parvis.» Tuts che repetan: «En Parvis — en Parvis!» — Giu cun la tenda.⁴²⁾ —

Il coc dil drama de s. Gieri ei tipic barocs, numnadamein il combat e la fin e mira dil paga-nismus de spazzar il cristianismus. Cheu encunter lavuran la grazia e la giustia, che vulan salvar la cardientscha de Christus. Gieri ed ils auters sogns cristians dil toc ageschan sco pazients, sco perse-quitai, pia cun patos el ver senn dil plaid. Ils ti-

⁴²⁾ Pertenent il cuntegn dil teater de s. Gieri havein nus dau cheu mo ils pugins principals de scadin act; mo nus essan seresolvi de publicar in di igl entir toc, essend che la qualitat de quel mereta de vegnir enconuschenta!

rans ageschan en affect. La gronda forza resistentia dil sogn cudezza il tiran e meina el tier sias ovras. Davos quellas duas gruppas militontas stattan las duas pli grondas pussonzas, parvis ed uffiern. Igl ei tuttavia interessant de constatar la gronda e viva accziun, che characterisescha la gruppia entuorn il tiran e la ruasseivladad entuorn il sogn ed il parvis.

En quei dualismus, della ruasseivladad assoluta en tschiel e della assoluta malruasseivladad egl uffiern, ei il problem stilistic dil teater baroc⁴³). Ruasseivladad ei igl Infinit ed Absolut, il pur Esser, q. v. d. Diu. Malruasseivladad ei il viv turnighel entuorn El, q. v. d. la relaziun sigl Absolut. — Characteristic per la tribuna moderna ei il grond moviment. La tribuna barocca porscha omisduas caussas: Ruasseivladad e moviment, e cun quei buca mo in mund miez mobein in mund entir. La finamira dil teater baroc ei il triumf della ruasseivladad sur la malruasseivladad, perquei il giubel plein sentiment de Gieri e ses adherents: «En Parvis – en Parvis!»

Ed ussa las ulteriuras damondas historicas! Havein nus cheu in original? ina imitaziun? ord tgei temps e tgi po esser igl autur?

Oravon tut constatein nus, ch' il manuscret ei in original e buc ina copia d' in pli vegl original. Mo ch' il teater de s Gieri seigi in giug dil tuttafatg original-romontsch, fuss pretendiu empau de bia, essend ch' ei manca ils vers mussaments

⁴³) Compareglia cheu: Dr. O. Eberle, Theatergeschichte, p. 218 e sq.

persuenter. Mo nus cartein de buca fallir la noda, sche nus declarein quei drama per ina fetg bein reussida imitaziun.

Il teater de s. Gieri ei vegnius daus pliras gadas giu ella Svizzeria tudestga alla fin dil 18 avel tschentaner entochen viadenasi els emprems decennis dil 19 avel tschentaner⁴⁴). Ina comparegliaziun dil toc romontsch cul tudestg de Lucerna muossa a nus cuninaga la gronda parentela dils dus tocs. Il cuntegn ei en omisdus en general il medem. Il toc tudestg pren pli grondas dimensiuns, essend ch' ei sesanfla tier lez all' entschatta in liung maletg allegoric de personificaziuns abstractas, per ex. il pagaun, la tirannia, la giustizia etc., che muntan la tribuna. — Essend il toc romontsch screts ualti carteivel per ina pintga vischnaunca cun ina pintga tribuna, igl autur romontsch ha schau d' ina vart quellas scenas allegoricas. Castitgs e torturas (II Auftritt), las empermischuns de Dioclezian (III Auftritt) e tut las scenas nua che Athanasius compara silla tribuna secrodan fetg bein, gie tscheu e leu dil tuttafatg cullas tudestgas⁴⁵). Era la fin dils dus tocs ei dil tuttafatg identica. Mo tscheu e leu, cunzun els dus emprems acts

⁴⁴) Mira: «Leben u. Tod des grossen heldenmüthigen u. heiligen Ritter GEORGIUS, welcher dem grausamen Mordschwerte Diocletian zur Beute Christo aber ein angenehmes Schlachtopfer geworden. Aufgeführt von einer Gesellschaft in Emensee 1822.» Per questa ovra, che nus havein retschert pil studi dalla «Bürgerbibliothek» de Lucerna, nies cordial engraziament!

⁴⁵) Mira: Auftritt V, VI e VII!

variescha il romontsch per in binton dal text tudestg, mo — remarcabel — secroda el lu gest en quellas scenas culla legenda de «s. Gieri» da Pader Zaccarias da Salò⁴⁶⁾. La pli maneivla declaraziun ei pia: Igl autur romontsch ha senza dubi enconuschiu il toc tudestg e lu simplificau ed imitau quel libramein, cun recuorer tscheu e leu alla legenda romontscha de pader Zaccarias!

Il text romontsch ei senza fallir ord la secunda mesadad dil 18avel tschentaner! Quei muossa buca mo la scartira, sunder era il lungatg. Fuormas sco «ne mi di», «te resolve», «seturpieits» etc., che sebrattan giu traso en nies text, ein fetg scarsas dapi l'entschatta dil davos tschentaner. La moda e maniera de scriver il tun «sch» mo cun «sh» ei svanida (deno tier P. Placi a Spescha) el 19avel tschentaner! En il text de s. Gieri eis ei vegniu scret consequentamein: «shon», «shmaladiu», «vush», «shabet» e. a. v., medemamein «filg», «ilg» etc. Il plaid «cumach» el senn de «Gemach» = stanza, anflein nus tier Balzer Alig (1672) ed aunc enzacontas gadas pli tard entochen viers la fin dil 18avel tschentaner, mo dapi lu ha quei plaid sco enconuschent il senn de «hisli»! En nies text de s. Gieri vegn quei plaid adina duvraus el senn vegl, q. v. d. per ina stanza de durmir, ni per «stiva»!

La moda e maniera de scriver «sh» per il tun

⁴⁶⁾ Mira: La glisch sil Candelier, «De soing Gieri» p. 235 e sq.

«sch», ch'ei vegnida applicada igl emprem dals paders de Mustér (1689), e ch'ei era vegnida mantenida leu il pli ditg, sco era igl expressiv lungatg della Cadi, lai supponer ch'in pader hagi componiu il teater de s. Gieri! Tgeinin quei fuss stau, havein nus buca saviu eruir, ni ord la scartira ni ord il lungatg.

Tuttavia intressants ei il factum, che pader Placi a Spescha cuntscha en cun sia enconuschenta e tipica scartira sil 6 avel davos fegl ina entira construcziun, ch'el metta en bucca a Varus, denter il dialog de Dioclezian e s. Gieri⁴⁷). Era quella construcziun, ch'ei scretta pli tard ch'il text lai supponer, ch'igl autur dil toc ei d'encurir en claustra a Mustér.

Il lungatg romontsch de questa ovra ei per in bionton megliers che quel dils auters dus tocs, schebi ch'el cuntegn aunc in diember germanis-sems. Ch'igl autur sesprova per gl'auter de scri-ver in bien romontsch, muossan las numerusas «scrottas plebeicas», sco era la disa de traso trer atras entiras construcziuns e scriver meglieras spe-ras. La publicaziun de quei opus vegn a mussar in di il menzionau clar e bein! —

Sco la tradiziun raquenta, ei il toc de s. Gieri era vegnius daus a Schlans avon biars e biars onns⁴⁸). Generalmein vegnevan quels teaters dai

⁴⁷) Mira alla pagina numerada da mei culla cefra 9: «Varus: Umens ligiei e cadenei quei infam striun.»

⁴⁸) Notizia da sgr. major Vincenz, Trun.

dallas compagnias de mats, sco quei che nus vegnin aunc a mussar pli detagliu cheu sut.

Cun quei toc finescha da nies saver il teater religios baroc avon 1800.

III. Il teater romontsch della scola claustrala avon 1850.

Igl onn vargau havein nus empriu d'enconuscher la claustra de Mustér sco tgina dil teater romontsch. Las representaziuns de 1657—1744 vegnevan dadas publicamein orasut tschiel aviert, avon in entir populaz. Acturs de quels tocs eran ils students romontschs. Silsunter ha quella cultura religiosa educativa era fatg ragischs el pievel, pli bein detg, ellas vischnauncas romontschas. Dirigi vegnevan quels teaters da spirituals, anteriurs students della claustra e discipels teologics dils paders gesuits. La differenza denter il teater baroc, che vegneva daus en claustra ed ora silla tiara ei mo quel, ch' ils tocs legendarics, che vegnevan produci ellas vischnauncas, vegnan representai en in local.

Risguardau quella sviluppaziun dil teater baroc o silla tiara, ei la damonda davart il teater dils students en claustra suenter la representaziun dil «Treis ga perfektg s. Placi» (1744) bein giustificada! Deplorablamein havein nus anflau ni documents, ni notizias historicas, che dessen novas a nus sur il

moviment e la veta teatrala en claustra, dapi 1750 – 1800. Mo nus essan ferm perschua di, che las flommas de 1799 han intschendrau bein en qual document, che dess a nus irrefutabla perdetga d'ina continuada cultivaziun dil teater romontsch en claustra a Mustér, sco quei ch'igl ei era stau il cass da quei temps ellas ulteriuras scolas benedictinas della Svizzera⁴⁹).

Per motiv dil sgarscheivel barschament de 1799 savein nus pia continuar culla historia dil teater romontsch en claustra, pér cull'entschatta della restauraziun della Casa de Diu ord tschendra e ruinas. Igl emprem ha il convent fatg il pli necessari e dau uorden de restaurar mirs e tetgs per che la famiglia claustrala sappi habitar. Mo prest sissu han ins puspei eregiu la scola, aschia che quella ha puspei saviu vegnir aviarta gia gl'onn 1805.⁵⁰)

Culla restauraziun della scola ei era il teater romontsch puspei vegnius cultivaus da paders e students, sco quei ch'igl ei stau il cass avon il barschament. La materia dil niev teater che vegn ussa daus ell'aula della claustra, fladescha aunc adina il vegl spért religius educativ della tribuna

⁴⁹) Mira: Schule und Theater. II. Jahrbuch der Gesellschaft für schweizerische Theaterkultur. 1929/30. Herausgegeben von Oskar Eberle, p. 22 sq.

⁵⁰) Che la claustra de Mustér ha mussau gronda premura per la restauraziun e reorganisaziun della scola, di a nus era il factum, che P. Baseli Veith ha publicau gia quei onn (1805) la «Gramatica Ramonscha per emprendre il lungaig Tudeschg. Bregenz 1805».

barocca. Anno 1805 eis ei vegniu dau il toc: «Il bab 'tschiec», dal qual nus havein neginas autras novas che la notizia che stat ella cronica claustrala: «Die 2. Sept. (1805) Ab eadem Studiosa Juventute presentatus est in Teatro Pater caecus: praesente Illmo. D. Gubernat. Da Riedi caetirisque plurimis Viris ac Faeminis. Etsi ne unus quidem Juvenum vel viderit Theatrum, adeo tamen strenue se gesserunt, ut mirarentur omnes, et applauderent. Ipse D. Gubernator Actores duobus Duplionibus donavit. In fine distributa sunt Praemia, libri nempe egregie compacti non sine magnis Sumptibus Monasterii.»⁵¹⁾

P. Placi a Spescha, il nunstunclenteivel scienfischer e fautor de tutta cultura spirtala, igl um universal, ha cun quella caschun dedicau ina canzun empauet humoristica a tut la societad, schibein als students acturs, sco era als signurs aspectaturs: «Canzun Sur L'emprima Comedia d' ils Students d' il Desiert cantada gl' onn 1805 ils 2 de Settember.»⁵²⁾

«Cou ves iou grons, perderts Signurs
Ed è enqual stershliu d' ils Purs
Gie Gie, Gie Gie, Gie Gie.

Glei è Dunshallas spir de flurs
E biallas autras de Honurs.
Gie Gie, Gie Gie, Gie Gie.

⁵¹⁾ Mira: Acta Cap. p. 93.

⁵²⁾ Copiau d' in manuscret de P. Placi a Spescha, che sesanfla ella biblioteca de P. Baseli Berther.

Seis bein vegni tots oravon
 Sun cou vegnius per vies camond.
 Gie Gie, etc.

Lein star cou leger bein denton
 E prender sessels nounavon
 Gie Gie, etc.

Gl examen han ei survargau
 E tots presents bein contentau,
 Gie Gie, etc.

Sh' els plaiden bein, sh' eis ei logau,
 Sh' ei giesten bein, tot legrentau.
 Gie Gie, etc.

Shein ver, sh' ils giuvens en docturs,
 Ne sh' ei segan bots, et urs,
 Gie, Gie, etc.

Sh' ei vegnien Prers, ne è Signiurs
 Ne meinan biallas mo d' ils Purs.
 Gie, Gie, etc.⁵³⁾

Ord quellas strofas udin nus nuot dal toc sco-
 tal, mo nuotatonmeins vegnin nus fatgs attents sil
 niebel publicum, che assisteva allas bravuras dils
 students all' occasiun dils examens. Quels teaters
 romontschs, als quals la signeria de Vitg ed ils pa-
 rents dils students assistevan, vegnevan dai ualti
 probabel mintg' onn. Nus relatein cheu tut quei
 ch' appartegn il teater, schebi che nus essan per-
 schuadi, che la cronica claustrala ha buca nudau
 si tut quei ch' ei vegniu dau arisguard representa-
 ziuns en claustra ils emprems decennis dil 19avel

⁵³⁾ Questa poesia compeglia 6 strofas; las autras
 duas, che nus havein schau naven dian buca dapli che
 las cheu citadas!

secul. In mussament per nossa pretensiun ei la canzun, che P. Placi fa sil teater de 1807, dal qual la cronica relatescha nuot.

L'originalitad della canzun, che tradescha enqual fetg interessanta notizia sulla «cultura moderna» de gliez temps, mereta silmeins che nus publicheien cheu 4 - 5 strofas, che characteriseschan era el medem temps igl autur, che vegn ad haver «suspirau» beinenqual ga «en quei mir». P. Placi observa tut, havend el gie adina ils égls aviarts per tut quei che curreva e passava. «Canzun Sur la Comedia de Monster digl on 1807.»

«3. Gl ei biallas è cun bi tupè
E figlias de Marveglias;
Che han tshurem per sum, e dem,
E borlas en ureglias;
Gl ei è cun hres, e Mugns, e Pres,
Ed e Segniurs, e Gruvis Purs.
Ah! in suspir cou en quei mir { refrain
Lubi, che iou vus deti.

5. Quels⁵⁴⁾ volten ots cou far in sbots
D' ils vegls ina Comedia;
Jou creiel strush ual ord lur vush,
Ch' ei vegni mo tragedia;
Ch' ei en shi pigns, han strush dentins
Ed han lur vegls, ch' en grad sco begls.
Ah! in suspir cou en quei mir,
Lubi, che iou vus deti.

⁵⁴⁾ Manegiai ein cheu ils acturs.

8. She quei Desiert vegness in iert
 De studis, e spertezia
 Lu fuss el piert, ed è confiart,
 Fontauna de letezia
 Lu lessen nus ils Religius
 Tuts aul laudar, ed engraziar.
 Ah, in suspir cou en quei mir,
 Lubi, che iou vus deti.
13. De lur enneu ei quei tot cheu⁵⁵⁾
 Ils studis de marveglias;
 In dat tot bien, mo ver talien
 E dat ad el ureglas.
 Ins fa quintar, pil mon uardar
 Fa raquintar, e bein plidar.
 Ah! insuspir
14. La fin ei cou, la tenda lou
 Spitgeien sin l'alzada;
 La teil ei si, gl ei mo d'urdi
 Lein ver co'l ei filada.
 E co ils canials fan bein zenbagls.
 Ed ei tessiu, e bein ordiu
 Ah! in suspir cou en quei mir etc.

Tgei toc ch'ei vegnius daus 1807 ei grev de dir! Mo cun quei ch'el plaيدا en strofa 5 «d' ils vegls ina Comedia», e suenter dals Rets epi dals fundaturs della claustra, sche sa quei tgunsch e maneivel esser stau in toc ord la historia della

⁵⁵⁾ Ellas strofas 10 ed 11 raquenta el dals Rets, ch' ein vegni en nos cuolms e lu da s. Placi e Sigisbert, che hagian purtau la cultura al pievel romontsch.

claustra. Gie, la strofa 14 culs plaids, «E co ils canials fan bein zenbagls», laian perfin liber spazi per la hipotesa, ch'ei setracti cheu d'in teater de marionettas, ch'ei enconuschents al pievel sut il num «Kasperlitheater»!⁵⁶⁾

Igl onn 1815 han ils students representau la tragedia de «s. Paulinus de Nola» danovamein arranschada per quei intent da Landrechter Theodor de Castelberg⁵⁷⁾.

Anno 1816 eis ei vegniu dau ina representaziun, della quala nus gnanc enconuschein il tetel: «1816. 12 mo Augusti examen studiosorum habitum nullo extraneo praesente, et die 13 mo ex Theologia dogmatica cum clero Vanzini. Die 16 fuit dies alias representationi a juventute nostra studiosa facienda Comoedia. Sed accepto nuntio Senatuum perendie Desertinae congregatum, Rev. mus. Abas in diem subsequentum transtulit. Die illa 17. Prandio adfuit nobiscum in refectorio mo. Rmnus D. Canonicus Castelberg, Parochus Summovicensis, et Praeses D. Theodorus Castelberg. Abbas invitari iussit Senatores, qui adfuerunt representatione, excepto D. Praeside de Latour. A Senatoribus donati sunt studiosi 10 florenis⁵⁸⁾.»

Remarcabel e tuttavia interessant eis ei de saver constatar per mauns della Cronica claustrala,

⁵⁶⁾ Quest manuscret deriva medemamein dalla pleva de P. Placi a Spescha ed ei dataus: «Pleiv ils 20. ded oct. 1807». Il num ei lu tratgs atras d'enzatgi pli tard.

⁵⁷⁾ Mira remarca 35.

⁵⁸⁾ Mira: Acta. Cap. p. 118.

ch'igl onn della fom 1816/17 haveva mudergiau aschi fetg la glieud e perfin ils students e ch'ei era quei onn aschi paucs sin claustra, ch'ins ha buca saviu far teater: «1817. 7. Augusti ab anno-nae caritatem citius studiosis examen factum et studiosi demissi, intermissa hoc anno ob scholarium paucitatem commedia⁵⁹).»

Mo strusch ch'ils paupers fomai ein stai restabili empau e recuvrau novas forzas, ch'els tuornan a far teater: «1818. 18. Augusti examen studiosorum habitum, et die 24. a studiosa juventute lusus quidam, seu Comedia, representatus, et diligentio res, seu omnes studiosi praemio sunt donati. Ad prandium in refectario no. adfuit D. Landamanus Condrau, et R. P. Beatus⁶⁰).»

La davosa gada, ch'il cronist claustral noda en sias annalas enzatgei davart teater, succeda igl onn 1819, nua ch'ils students han representau igl enconuschent toc, «il lader convertiu», che vegneva daus da quei temps aunc sin autras tribunas de students: «1819. Die 17. Augusti in fine anni studiosorum. 24. studiosi nostri in scenam produxerunt Latronem conversum. Prandio in refectorio nobiscum adfuerunt Anton Sace, Fidel Condrau, studiosus Castelberg⁶¹).»

Da temps en temps empruavan ils students era cun producziuns musicalas per embellir ina fia-

⁵⁹) Mira: Acta Cap. p. 137.

⁶⁰) Mira: Acta Cap. p. 192.

⁶¹) Mira: Acta Cap. p. 214.

sta, ni enstagl dil teater usitau alla fin digl onn de scola. Aschia havein nus scuvretg avon pign temps in manuscret de Landrechter Theodor de Castelberg, che cuntegn il text d'ina representaziun musicala all'occasiun d'ina fiastetta en honor d'avat Anselm I. Quella sto haver giu liug denter 1805 e 1818⁶²⁾. La musica, q. v. d. las notas ein buca stadas d'anflar, ferton ch' il text secloma:

«Recita tif.

Sij — Sij — a seduvrei — tut il vies
 figei — a schei zun nuet muncha
 Sij — Sij — oz se legrei — oz — oz quei
 dij eis ei — che nus lein zellebra
 en laud — eden honor dil nies Celissim Avat —
 per nus pleins da Favur — Grazia a Buntad.
 Cun cor — cun plaids — cun gron
 engraziamen è Melodia
 lein oz agli — scadin cun jnstrumens —
 daa divertimen — en harmonia.

Aria.

Tschiel! las Grazias teias
 Sin El lai giu churda
 las grondas vertids seias
 oz per Encorona.
 Fermezias dai agli
 en tut siu Demana
 dai schiarm è chaudenvi
 per siu a nies bein sta.

⁶²⁾ Avat Anselm ei vegnius elegius avat 1804 e Theodor de Castelberg ei morts 1818.

Chorus.

I.

Uss peia leinsa Renova
A tuts enzemen conferma
Ils auguris schon passai

II.

Gie lein cun vera submissiun
A filliala Devoziun
engrazia dils ons vergai.

III.

pil tems cha uss da vegnij
po leias Vus Agli urbij
Sointg Anselmus Gron Doctur

IV.

Che Dieus ditg, Els conserveschij
ed en tuts graus benedeschij
Anselm nies gron Protectur.

In' outra representaziun musicala, ch'ei semantenida entochen sin nos dis, grazia alla carezia de P. Placi a Spescha per la litleratura romontscha, ei in recitativ en fuorma de dialog, che sepren ô sco ina biala e deletgeivla cantada romontscha. Il text deriva medemamein da Th. de Castelberg «poet dil convent» e la composiziun musicala da siu frar Giochen Librat, colonel.⁶³⁾

⁶³⁾ Giochen Librat de Castelberg ei stau il feagl de Landrechter Conradin Andreas de Castelberg. El ei natschius ils 29 de settember 1762, e morts ils 8 de matg 1837; el ei staus officier el regiment grischun de Carignan en survetschs piemontes; ha priu part dellas cam-

Essend quest product literar-musical buca mal
ed el medem temps ina raritad el romontsch, sche
suondi quel cheu, sco P. Placi ha copiau il toc da
siu temps:

«Dialogisches Recitativ aufgeführt im Kloster Disentis zu Ende des J. 1809. im Monat September. Verfasst von seiner Weisheit Herrn Landrichter Theodor Castelberg, u. mit der Musik eingekleidet von dessen Bruder: Obrist Joachim.

Dialog d'il temps vergau.

In sa buca tgei tertgiar, che tot ei
semidau ashi sgarsheivel;
Co quei ha saviu entsheiver, ir vinavon,
e va aunc pli, e pli ashi maneivel.
Dispetas, denter en uiara, scandals,
e dabats s'ei adina stau.
Mo sco ussa or ded in'en l'auter,
ch'ei para mai fin eis ei cuzau.

pagnas, de 1792—1800 sco capitani e major dils grenadiers piemontes. 1805 s'avonza el sco cau dil battagliun grischun; 1806 colonel-Litinent en survetschs militars per la Frontscha. Sco tal ha el fatg atras las campagnas de 1807—1809. Anno 1810 eis el vegnius elegius sco colonel cantonal grischun. Igl onn 1815 survescha el puspei sco colonel en survetschs piemontes. El decuors de sia carriera militara eis el vegnius honoraus cun pliras titulaturas e nominazinns. 1826 vegn el distinguius sco «cavalier roial franzos digl uorden de s. Ludovic;» 1827 sco «cavalier piemontes digl uorden de s. Murezi e Lazarus.» Tier sias capacitads sco officier, er' el enconuschents lunsch entuorn da siu temps sco grond virtuos silla violina e sco componist. (Questas notizias engraziel jeu a Dr. Victor de Castelberg-Orelli, Turitg).

Ei sheven shon de vegl: i va ei ashi enzaco,
 Mo ussa co va ei? ei va, sco tot veza,
 grad spir sco ei sto.

Temps present.

Gl ei tot in auter temps uss, ca sco
 gl ei stau, quei stueva deventar,
 e shiglioc vegneva il mun mai illuminaus
 shi bein, glaets ei nuot tgi sa.
 Grad quei nuot auter havess giegau:
 Meter uorden, ruaus stateivel bein sta.
 Uss gleiti gleiti sente tot il mund quei etel,
 quei deventatg quei meglier de bia.
 Veit udiu meia gleut? gl ei nuota de far la rauna.
 Tut, credei a mi, tot sto sut quella spleuna.

La Religiun.

She vus cun bein adatg persen figeits
 sin la doctrina,
 sh' enperneits resignaziun,
 Surfrits tot bei maneivel totina: Crushs,
 travaglias, e shliet D' il mun per amur De Diu,
 Pertgei tot quei, glei pli ca guiss,
 tot vegn de surengiu.
 Duvrei pazienza, stei fermes sin mei,
 sh' ei vegn gie mender aun,
 Dieus sa pertgei el uarda tier per il salit e nez;
 Bitschei ed adorei siu sontg meun.

Aria

Per il temps vergau.

Tot quei, ch' ei aun totina,
 Ed ei la lera ded ina,
 Quei ei, ch' ei gl ei uiara
 Busheias è sco tiara.
 Vagabunds, Parlers, Shlifers
 Ed en verdat ils Pfifers
 Ed è quels bravs Tomburs
 Sco Profets teni d' ils Purs.

Tuti.

Essen stai memia garmadis empau
 Shessen ei forza, e veits meritau.

Duet per il Temps present.

Uss ei tot pli viv, e lev
 Nuot susteniu ne vegl, ne graev.
 La trapla: buna fei
 Sa nin pli tgei gl' ei.
 Stgir nuot pli, e nuot nebliu,
 Tots han draetgs de se far si
 Nuot praerogativas pli
 Dustar nezegia nin stagl.
 Quel che semet' a cavagl,
 Lei gleiti in sin grupa,
 Che gli dat si la cupa.

Tots.

Sh' ils Potentats gie volten dar putsh
 Ceder ston els, ne ch' els en saets futsh..

Duet per la Religiun.

She gie il crer ei liber
 E sco ei plai san viver.
 El mun, ed è en suma
 Tot vegn midau en Ruma
 Ils Christgiauns san nuot gidar
 E tot quei, ch' Els san far,
 Ei uss temps: Bab nos, de dir,
 Esser tgieus, e nuot sglatir.
 Credei per cert, che mo in sa
 Quei, che po eunc suondar.
 Vegn i bien, vegni mender,
 Sco ei vegn, stueits prender.

Ensemen.

Tot solet confiart per mei ei quel:
 Nies Bab Dieus ei aunc en Israel.

Duront il copiar ha P. Placi a Spescha curregiu e remediau tscheu e leu enqual caussa de quest opus, schibein vid il text, sco era arisguard il ritmus⁶⁴). Quest dialog musical, ch'ei vegnius daus 1809 dagl orchester dils students ei in interessant maletg dil vegl e niev temps e dellas ideas de Th. de Castelberg sulla midada digl uor-

⁶⁴) Sut la copia de quella ovretta, scriva P. Placi: «Die Gedanken sind in diesen Dialogen trefflich gewählt, aber das Sylbenmaas gehet sehr oft ab. Wir sind in unserer Sprache noch nicht so weit gekommen, dass wir genaue Achtung dahin nehmen, obwohl wir sollten, u. konnten. Ich habe Verschiedenes darin verbessert und die unnutz gebrauchte fremde Wörter weggelassen, allein, ohne den Sinn zu ändern konnte ich nicht alles ins Reine bringen.

den vegl. Il cuntegn ei aschi clars, ch'ei drova cheu buc aunc in extra commentari.

Il factum che las producziuns teatralas calan tuttenina suenter 1819 ha stimulau nus d'intercurrir danunder che quei derivi. Sin quella tscherca essan nus vegni orientai sufficientamein da quellas varts. La claustra de Mustér era s'obligada al cumin della Cadi de mantener dapi 1805 e vinavon ina scola pils giuvens students della Part sura. Quei ha quella fatg cun grond plascher e premura per la giuventetgna rom.⁶⁵⁾ Mo suenter 20 onns

⁶⁵⁾ Per fundar il detg, citein nus cheu in passus ord in plaid, che Th. de Castelberg ha giu mess si per in scolar claustral all'occasiun della fin digl onn de scola: «Mintgin sa a vesa che la venerabla claustra se dat tutta breigia a se ocupescha cun ijffer a frya buna veglia per plij gronda gloria de Diu — a per etel a nez ed istruzziun della giuventetgna da quest ludl. Cumin ed era dad auters cumins da messa da nossa chara Patria veramein suenter la clumada dilg uorden da lur steftigiader igl numnau S: benedetg a quei tut senz interess da subsidis ne sucuors annuals ord cassa ne denari publick. encunter comi sanins che autras scholas cheu el cantun trajan annualmein subsidis ne sucuors en daners. Po esser maneivel che quei daventa per motiv pervia de Professers jasters clumai tier a legij ora — ed era per motif che talas scholas han la fortuna che students jasters forsa en pli diember che da nies cantun agiens frequenteschen ellas, seigi quei sco ei vul. Tonaton astgins se schmerviglia, che ei buca senflau ella nossa tiara habels e vengons spirituals de save supplij en qualitat de Professers. Grad el tems dad uss che las naziuns bein reguladas han tuta atenziun de oreiframein sesurvj da subjects lur a buca de jasters ton sco pusseivel ei? eis ei peia buca ton pli honorifich a tutaveia edificont als ault Reverends segniers conventuals da questa casa da Diu de Els ultra lur chor chei observeschen aplicheschen las autras uras per instruij la giuventetgna? etc. (Ord in manuscret partenent a Dr. V. de Castelberg-Orelli, Turitg).

ha la buorsa, q. v. d. las relaziuns economias en consequenza dil barschament de 1799 buca pli pudu tener pass cugl idealismus benedictin per la scola, e perquei emprova la claustra de vegnir su dalla scola e dall' obligaziun de stuer mantener inatala. Els onns 1823 24 e vinavon ha ei lu dau ina crisa e dispetas denter la vischnaunca de Mustér, convent e cumin pervia della scola claustrala.⁶⁶⁾ E la consequenza de quels onns de miseria per la ven. claustra ei stau, che la scola possedeva paucs professers e paucs scholars e cun quei era negin material e negin plascher de far teater.

Naven da quei mument (1819) ei la tradiziun dil teater baroc-romontsch en claustra a Mustér stada finida e stinschentada per adina. — Ord la miseria della veglia scola claustrala, stada eregida danovamein ed era sustenida dapi 1615 dalla dieta dils VII cantuns catolics, ei lu la scola cantonala catolica naschida e vegnida eregida en claustra

⁶⁶⁾ Da quellas varts possedel jeu treis brevs originals, che dattan in oreifer mäletg pertinent la crisa della scola claustrala. All' occasiun d' ina lavur speciala: «Davart la historia e l' instrucziun dellas scolas romontschas», per la quala nus havein gia rimnau bia material, vegnin nus a publicar quellas. I. Declaraziun della suprastanza della vischnaunca de Mustér, per mauns alla claustra, datada: «En mustee ils 21 de fevre 1823» e suttascretta da «Fidel Condrau e Ludovic Cargiet». II. Istanza dellas autoritads dil cumin della Cadi, datada: «Disentis d. 14 ten März 1823» e suttascretta da «Johann Anton Baselgia Landammann.» III. Ina brev d' avat Anselm: «Risposta Della vlb. Claustra sin la renovad' istanza d' in lud. Oberkeit: «ils 24 de Ober Ao. 1824» suttascretta e dattada: «Ils 16. Maitg 1824. Prompts per survir Anselmus Abbas.»

(1833),⁶⁷⁾ mo quella nova instituziun cun in collegi de professers mischedau (paders e laics), ha buca continuau cul teater baroc, mobein calau bunamein dil tut cullas producziuns dramaticas. Mo mintga zacu vegn ei in onn ni l'auter representau in toc classic. La fin digl onn de scola vegneva ussa il bia festivada entras ina radunonza festiva, nua ch' il rector fageva in plaid, ni in referat scientific, che compareva lu mintgamai en squetsch el program della scola. En num dils scholars plidava lu in dils gronds ed engraziava als professers per lur breigias e survetschs. Igl onn 1838 ha la scola cantonala a Mustér tuttina ughegiu de representar in drama, mo buca pli baroc, sunder in dils pli enconuschents dramas classics. La gasetta raquenta, sco suonda da quest eveniment:⁶⁸⁾ «Musteer, ils 22 de Favrer. Nus havein giu oz in di de gronda letezia ton per nossa vischneunca, sco era per eung biaras autras vischneuncas confinontas, dellas qualas igl ei stau rimnau in grond diember de glieut de tuttas classas ensemen per esser presents ad ina comedia, ch' ils scholars della scola cantonala catholica a Musteer han dau, numnadamein la representaziun della liberaziun de nos vegls anteces-

⁶⁷⁾ Mira: Eidg. Abschiede, Bd. V. I. p. 1205 d. 889. Konferenz der VII. katholischen Orte: Lucern 1615, 29 und 30 April . . . u. die Wiederherstellung der Schule zu Disentis, zum eigene, ihrer Sprache kundige Priester heranbilden zu können . . .

⁶⁸⁾ Mira: «Il Grischun Romonsch» dils 27 de fevrer 1838.

surs della Tyrannia austriaca entras Guiljelm Tell, de Bürglen, dil cantun Uri; la quala ei vegnida representada cun cuntentienscha de tuts ils spectaturs.» — La translaziun romontscha de Guglielm Tell digl onn 1838 ei buca stada d'anflar! —

Ed ussa aunc la pli suentra damonda: Tgei senn havevan quels teaters della scola claustrala, tgei era la tribuna e co sesviluppava la caussa? Senn ed emprema finamira de quels giugs era: Exercezi e dominaziun dil lungatg romontsch, instrucziun retorica e curaschus seproducir dils scolars per demonstrar ad amitgs e benefactors della scola la qualitat ed ils success de quella. Ella scola claustrala vegnan ils capavels oraturs romontschs⁶⁹⁾ dil 18avel e dell'entschatta dil 19avel tschentaner, sco era ils inschignus politichers de quei temps instrui e scolai. Gie, la tribuna romontscha ei atgnamein la punt, che meina els tier la societad e tier uffecis pli aults. La secunda finamira de quels teaters era la medema sco quella dil teater baroc dil 17avel tschentaner: exercer spiritual, admoniziun, instrucziun morala ed exempel. Quels dramas sepresentavan als scolars benedictins sco la pli biala ed intressanta lecziun ella religiun. Igl ei buca in schabetg, che gest las scolas benedictinas sustegnan e cultiveschan quei teater, eran gie las clau-

⁶⁹⁾ Cheu less jeu mo far attents sin enzacons enconuscents oraturs profans ed ecclesiastics: Theodor de Castelberg, canoni Christian Arpagaus a Cuera; Sur Dedual, e sils cudischs de priedis en manuscret da P. Placi a Spescha, aunc mai studegiai e tractai.

stras e cunzun quellas dils reved. PP. benedictins da neuenneu cultivaturas della vertid e disciplina cristiana. — Da l'autra vart era il pli profund element ed igl ideal dil temps la religiun, e quei bein capiu, da mintga maun! Tut igl art, insumma la cultura entira ed entratga steva da quei temps en survetsch della religiun e dil salit. Perdetga de quei ein era las biaras de nossas baselgias, ch' ein baghegiadas en stil baroc⁷⁰⁾, perdetga de quei ei surtut la tribuna barocca! Dalla tribuna anora mava in' immensa forza moral-educativa. Ils exempels che vegnevan representai impulsavan acturs ed aspecturs tier l' imitaziun en tuts graus.

L' entschatta dil teater baroc dellas scolas claustralas ein ils exercezis retorics e las declamaziuns en scola; il secund scalem ein dialogs declamatorics denter plirs scholars, epi denter differentas classas e la davosa consequenza il muntar la tribuna. La direcziun de quels teaters era secapescha els mauns dils professers della retorica, che vevan sez pli baul fatg teater. Las rollas principalas eran els mauns dils gronds, dils «retorichers». Il bia ein ils directurs de quels teaters era ils auturs dils tocs. Igl ei pia buca sclaus, ch' ils enconuschents paders sribents, sco P. Placi a Spescha, P. Sigisbert Frisch, P. Ildefons Decurtins e P. Beat

⁷⁰⁾ Mira las lavurs: P. B. Berther, Baselgias, Capluttas e . . . de Tujetsch e las duas bunas lavurs cultur-historicas de Sur G. B. Sialm davart las baselgias della Val Medel, e de Pleiv, ellas annadas dil «Glogn» 1931 e 1932.

Ludescher, hagian buc era componiu, translatau ni imitau in toc ni l' auter per la tribuna dils students!

Essend la caussa aschia, capin nus ch' il teater e sias preparaziuns eran buc in disturbi pella scola, mobein il cuntrari, numnadamein la cruna digl onn de scola ed en ina moda l' emprova generala per scholars e professors.

Naven dal temps della translocaziun della scola cantonala a Cuera, e lu puspei el decuors dils davos 50 onns naven dalla restauraziun (1880/81) della scola claustrala, havein nus paucas novas de teaters romontschs en claustra a Mustér. El novissim temps, q. v. d. dapi 10 onns, ch' enzacons retorichers romontschs han giu fundau da lur temps l' academia romontscha «Il Curtin», vegn ei dau mintg' onn per gliendisdis tscheiver in toc humoristic romontsch. — Cun grond plascher seregurdein nus students romontschs de «tschels onns» aunc oz, cu nus s' entupein, dils bials onns de Mustér e specialmein de nossas «bravuras» sco acturs, e buc il davos de P. Notker Curti, nies respectau regisseur e directur, che saveva selegrar cun nus — ed era sevilar bravamein, mo segir buca senza raschun!

IV. Dal teater baroc al teater burgheis.

L' historia, seigi quella lu historia politica ni historia culturala, savein nus buca parter en suenter in'uiara, ni suenter in auter evenement exteriur; na, tuttas epocas historicas stuein nus reparter tenor las ideas dil temps.

Naven dall' entschatta dil 17 avel tschentaner entochen alla fin dil 18 avel eis ei stau l' idea religiosa, che ha dominau silla entira lingia era partenent la litteratura romontscha, cunzun davart il teater. Quei mida dapi la revoluziun franzosa, ch' ei vegnida cun tut auters ideals. Sco dapertut ed en tut ei ussa il burgheis, igl ideal dil temps niev. Per consequenza vegn quel buca mo alzaus ed instruius entras la scola, che daventa ussa generala era pil pievel, mobein era entras il teater. L' idea centrala dil teater dapi la revoluziun franzosa ei igl um sempel ord il pievel, igl um che fa rauba, carriera e rimna honors entras atgna energia e capaciad.

Era tier nus en Surselva havein nus buca mo sentiu la forza guerrila della Frontscha, mobein era las forzas e tendenzas spirtalas e culturalas de quella. Quellas ideas novas ein secapescha buca stadas aschi vehementas tier nus, ch' ellas havesen rut e liquidau tut il vargau. Na, l' idea religiosa era penetrada taluisa el pievel entras la prosa, sco era entras il teater, che las ideas novas propagadas puspei danovamein entras la tribuna ve-

gnan considerablamein mitigadas, gie per part schizun duvradas per instruir il singul, il burgheis, buca mo en caussas mundanas ed economicas, mo-bein era en caussas instructiv religiusas. De quei vegnin nus a vegnir pertscharts il meglier, sche nus tractein alla testa de questa part dell' historia dil teater igl um che ha giu ils pli gronds merets sco promotur dil teater popular romontsch:

1. Theodor de Castelberg.

Signur landrechter Theodor de Castelberg, senza dubi la pli gronda e meriteivla personalitad che la vischnaunca de Mustér ha giu enzacuras, ei gia vegnius tractaus avon 33 onns en ina intressanta monografia de Dr. Caspar Decurtins⁷¹⁾. En quella lavur, che ha aunc oz sia valeta, vegnin nus fatgs enconuschents cun Th. de Castelberg sco politicher e poet. Era sia muntada sco fautor dil teater romontsch vegn menzionada leu. Mo havend anflau buca pauc niev material, cunzun quei ch' appartegn teaters che derivan dad el, sche cartein nus ch' ei seigi giustificau de dedicar ad el las suandontas paginas.⁷²⁾

Giest tier landrechter Th. de Castelberg, constatein nus oravon tut la gronda influenza dil teater religius dil temps vargau, era leu nua ch' el scriva tocs per la tribuna profana. — Per haver

⁷¹⁾ Mira: Ischi II, 1898.

⁷²⁾ In entir migliac scartiras, scuvretgas pér da cuort, fussen sufficientas per scriver ina pli gronda lavur sur Th. de Castelberg.

uorden, lein nus igl emprem tractar ils teaters gia enconuschents entras las publicaziuns ella Crestomazia de Dr. C. Decurtins.

1. La vieua lestia⁷³⁾. Questa cumedia spassusa, consistenta en in act, exista oz mo en ina emprova publicada da Dr. C. D., aschia che nus survegnin buca propi in clar maletg digl entir toc.⁷⁴⁾

L'explicaziun dil toc, dat a nus buca mo entginas indicaziuns sur dil toc sco tal, sunder era entginas intressantas notizias sur dil tscheiver romontsch, ch' ei paucs onns suenter l' invasiun franzosa puspei levas da mort en veta: «Glei la pratija schquitschada sut la pressa che fa da savè — scheiver! ad oz ei glendischdijs da quel. Avon temps sin quels dijs fuv ei per tutenavon ed è cheu entuorn — huhahija — hopsasa — a chuchagnia ord fuorma — gastareias — envits — Migliadas — giuchs — festins — balls — mascheradas — saltinems — biallas stijvas — a bagordas, chei pareva che tuts fussen ord caset. — aber da citgei ons enneu eisei quei hajasa — a hopsasa staus quietaus è per tutenavon buca schij strusch. aber è quei tut ei vergau! — tut spetgia chei vegni meglier. aber quei vegnij meglier ha eunch uss hazer ried fa pleun. Tonaton curascha! Dieus pren — Dieus dat. per dar peia in divertimen da schei-

⁷³⁾ Mira Decurtins, Chrest. I. p. 381 sqq.

⁷⁴⁾ Nua ch' il mannscret de quei toc sesanfla oz ei buca stau de fastisar; entras la cumpra della biblioteca de Dr. C. D. ei quel buca vegnius en claustra!

ver — veinsa nus zachons giuven cheu dil liug, priu, la zwar forza memi gigliarda resoluzinn, da sil dij dad oz entras ina representaziun sin quella laupia dad ina legra spasusa a tonaton era nueta ton ortgia ni fatta Possa — intitulada — la vieua lestia — ne differenza da tempramens — consistenta en in act, per passar vi l'uriella cheu en publich. la sostanza ei quella. —

Ina signura giufna vieua — aber perdita — Recha — api eun biella cun Num Rosaura, veva quater dels che gli figieven la cuort, a mintgin ter-tgiava dad esser el il favorit. — aber è tuts quater — sinistrai — a fisierlis en lur meinis e demananza ord tuta fuorma. Tondanavon chella quels tuts quater teneva per thusoris — lappadijra — a narruns folosis. — ella peia deva sidavon — metteva els taframein silg asen — a veva siu divertimen a gron spass cun els. Il servitur dad ella — in hurti fixs a spirtus giuven — veva era el discusamein gl'egl sin ella. quel era buca maufers a se duvrava da forza ton sco el pudeva — saveva, da fa sta din maun tschels quater porta crappas. Glei era daventau — tras lests a glesnereng dad ella — gidai tras industria dil survient, che tuts quatter cun biella maniera en stai bij schuber curdai giud la pala, in suenter lauter.»

Buca mo il prolog lai sminar il legher cuntegn dil toc, mobein era las persunas cun lur nums humoristics, sco:

sgr. landfoch Muntatsch	{	ils quater murondzs
sgr. Major Burr		
sgr. Grof Rhaufass		
sgr. Commissari Magriel		
Marzell, il servitur dad Ella		
Machari	{	serviturs dil foch Muntatsch
hilari		
apollinari		

Ord las scenas existentas de questa cumedia semuoss' ei, che nus havein de far cheu cun in spirtus e legher toc. Rosaura e siu intelligent survitur Marzell ein della buora de far dar giud la pala «quels quater titabotschs». Gia entras las brevs, ch' ella ha survegniu dad els ei scadin caracterisau fetg bein. Plaunsiu arriva sgr. Muntatsch, menaus da dus surviturs, in porta ina sutga gronda suenter, ed in auter porta la terschola de siu patrun sin ina furtga de fein. Sgr. Muntatsch ei in tarladiu schmarschun e magliabien e de negina creanza. Ord sia tschontscha ves' ins, ch' el mura pli silla rauba, che sin Rosaura sezza. Per emprova de carezia sto il plèder d' in Muntatsch far in sault cun Marzell, che sedat ora per instructor de sault. Tier quell' emprova va sgr. Muntatsch bunamein ellas caglias ed ha ca pli mustgas della sgra. Rosaura. Miez ventschius lai el purtar ils survients el a casa, ferton che Rosaura ei cuntenza, che quel ei spurlaus giu inaga per adina. Cun quei cala il toc. Mo gia en quellas scenas semuoss' ei clar e bein, che la fin dil toc vegn ad esser il

«mariasch» de Marzell il survitur e Rosaura «la vieua lestia.»

Nus havein cheu ina translaziun ord il franzos; quei seresultescha da bia expressiuns e construcziuns alla franzosa, sco era ord il spért dil toc humoristic sco tal. Cunzun las spirtusas storgias ein tipicamein franzosas (esprit français). Mo malgrad quella parentela ha Th. de C. entras sia libra translaziun tgemplada da bialas ed intressantas expressiuns popularas dau al toc character e tempra veramein romontscha e populara.

2. La Ligia Grischa.⁷⁵⁾ Sut quei tetel ha Decurtins dau ina emprova d'ina translaziun de Th. de C. ord il drama tudestg de U. Salis. — Il text romontsch ei screts dal maun de landrechter Th. de C. ed exista mo sco fragment. Il manuscret cumpeglia 11 fegls folio. Dagl emprem act existan 7 fegls, mo quei act ei buca complets; la fin manca. Il secund compeglia 4 fegls ed ei complets. Tut gl'auter manca. Decurtins sto haver giu enta maun in feagl de frontispeci cul tetel: «La Ligia Grischa» (?). A nus ei in tal buca vegnius per mauns. Igl emprem feagl porta simplamein l'inscripziun: «Act emprem dilg — Interludij — emprema scena.»

Il text dil fragment muossa, ch'ei setracta all'entschatta plitost d'in toc encunter la revuluziun franzosa che della Ligia Grischa. Il schinumau «Valdbruder», igl apiestel della «tutinadat»

⁷⁵⁾ Mira: Dr. C. Decurtins, Chrest. I, p. 537 sqq.

simpatisescha culs zagrenders, che vegnan ella tiara e dat la cunzina a quels de revolucionar ils purs grischuns encunter ils signurs e sedeliberar sco ils husits en Boemia. Per quella finamira ha il «Valdbruder» perfin scret ina canzun revolucionara pils zagrenders e purs romontschs:

«dad auters — tgi se regier laj —
ei tups — ei schnups — ei futsch — ei hin.
glieut lijbra fan spijr tgei chei plai
respetten — suonden nagin.

tuta schènta ei lijbra a veng a restar —
a seia jert' ei tut il mun
nus essen equals tuts.

tgiei che seigi la libertad — capij bein clar —
da fa tut tgiei chei plai schi zun
a viver en schlamuz.

Ils christgieuns denter els — tuts se sumeglien gie
tras in levon en tuts formai —
pudra tuts tutina.

vida tut quei — che vus duvreis — veis dretgs pilve —
il tschentamen mungluss quei laj
tier — a tuts tutina.⁷⁶⁾

Insumma, igl entir toc ei atgnamein in drama tendenzius encunter las ideas della revoluziun franzosa, aschia ch' il tetel va buca ton bein a prau cul cuntegn dil toc. Paregliau cugl original de Sallis constatein nus che Th. de C. ha translatau libramein e ch' era quella versiun cuntegn las bunas qualitäts linguisticas dils products litterars digl

⁷⁶⁾ Mira: Manuscret, Act II. feigl 2b.

autur. Sco Decurtins di, seigi quei toc vegnius daus fetg savens en tiara romontscha.⁷⁷⁾

3. Comedia spassusa ed allegra titulada il schkazi.⁷⁸⁾ Quei toc ei medemamein translataus dal franzos. El consista mo en in act, «u ina part, a ven rapresentau sil medem liug el larg.»

Essend il manuscret bein conservaus ed igl entir toc complets ei quel vegnius stampaus ella Crestomazia entirs ed entratgs. Il cuntegn ei quel de nundumbreivlas cumedias e historias ord la fin dil 18 avel secul. In marcadont beinstont de honur e bien num va ellas Indias per far rauba. Avon ch'ira zuppa quel ina gronda summa daners en sia atgna casa e confida quei a siu meglier amitg (Tutilo), che vegn era tschentaus sco ugau dils affons, in feigl ed ina feglia. Duront ch' il marcadont ei naven fa il feigl de valer nuot e sfarlata tut. Igl ugau cumpra il davos la casa paterna dils affons, per liberar il scazi zuppau en quella. La feglia savess far ina biala partida, mo la rauba ei naven ed havend igl ugau cumprau la casa, vegn quel da tuts en suspect de haver tratg la stratscha de sia ugadia tier sesez. En quella situaziun critica arriva il marcadont dellas Indias e sligia tut ils legns e nuvs — ed alla finala perduna el perfin a siu feigl perdiu.

Questa cumedia spassusa ha bia veta ed ac-

⁷⁷⁾ Mira: Decurtins, en Gröber's Grundriss der Rom. Philologie. II. Bd. 3 Abt. p. 252.

⁷⁸⁾ Mira: Decurtins, Chrest. IV. p. 426 sqq.

ziun, ei bein dada e scretta en in oreifer romontsch. Ultra de quei ha Castelberg capiu sco paucs auters de dar all'entira representaziun colorit local e de trer neuaden el toc vezis e vertids de nies pievel romontsch en moda e maniera veramein meisterila.

Mo era il temps della libertad economica, il temps, nua ch' il singul ha la pusseivladad de vegnir rehs, honoraus e pussents anfla en quest toc in contrafet real e ver.

Ord in prolog⁷⁹⁾ de quella cumedia ch' ei vegnida dada a Mustér paucs onns suenter il barschament, vesein nus clar e bein, che Th. de C. arranschava tals teaters per instruir e scolar la giuventetgna fagend cumedia ed il pievel auditor. Per Castelberg, ch' era in um de gronda savida, era il teater in factor cultural. Per mussament dil detg suondien cheu sias expectoraziuns da quellas varts: «Respectabilissima — nobla — ault stimatissima — e honorada audienza.

Forsa che bein en qual in dils absents — sco era dils presents tratgien en se sez, che chau a mustè, nua chin vèsa eun tontas trestas restonzas, inegablas — a penetrontas — della schgarscheivla disgrazia curdada tier gl on 1799: ils 6: da maig sco tut sa duess il tallien da comedias esser stizentaus. — en in grau a grad aschi suravi considerau — pudessen quels haver per in momen rijschun. — euncalù schin lai vegni endamen a

⁷⁹⁾ Per quest manuscret engraziel jeu a Dr. V. de Castelberg-Orelli, Turitg.

pertraga — che enprender citgei nizeivel — per era se practica el legier — ella maniera de savè se presenta dijschentamein -- da savè plijda citgei cun aulta ed adequata vusch — ed entras las acziuns ù gests dar la duijda suatientscha als plaid — sche quitass ins da nueta fa citgei oreifer ne mal convenient, schin vida quei ha fecht — se flessegia — a fa enprovas.

quei ei peia Il motif muert il qual jeu a mès chars compointgs mats giuven da cheu havein priu la gigliardeia sil dij dad oz da vulè entras ina representaziun dar suenter nies pusseivel savè in divertimen a quests ault respectai e stimatissims spectaturs. el medem tems sche gie che nus schminein che tscheu denleu ella representaziun en qual in veng ad anflar materia da rij ora noss munchaments, alla bun ura! nus essen schon disponij leu tier. aber en general quei che nus rugein ei — in pazienteivel — a mieivel compatimen sur tut — ed oravon. — jeu vi peia haver honor da dar d'entelijr sil meins suravij la historia ord la quala ei componiu la comedia — legra — spasusa — a cuorta — titulada il Schkazzi»

4. Interludi. Ina comedia cuorta-legra a spasusa consistenta En dus acts. Intitulada Ils Giudius.⁸⁰⁾

Essend che l'explicaziun dil toc dat a nus el medem temps il cuntegn de quel, suondi quella

⁸⁰⁾ Mira: Decurtins, Chrest. IV. p. 475 sqq. Il manuscrit de Th. de C. ei publicaus cheu entirs ed entratgs.

cheu el lungatg original: «In Barun che possedeva in segneradi cun autras possessiuns grondas fuva vieus — ad haveva mo ina feglia persula, el fuva mieivels, curteseivels — a honselis — da maniera chel fuva stimaus — beinvegnius — ed aul tenius da tut siu pievel. els faitgs da giusteia — haveva el in mistral a dertgijra. a per regula ils faitgs d'conomia — lavurs — menadijras e traffichs haveva el in fogt che regulava la servitit glieut da lavur sco schafner — e per meister aschi a pressa pauc sco ei fuva burgermeisters ils ons vergai da Truppas (pauch legra memoria) la malgargieivladat sa mintgin ei laster dils pli hessegiai. quels dus peia fogt a burgermeister tschochentaj dad jnteress torpigius — han denter els semes si e faitg il desperau complot de metter od peis il barun lur patrùn cul mava a trer en seias renditas sin speronza da survegnij in braf lagiung danès — a chels pudesen fa quei senza lur rijsch ne chei resti sigir zupau — han ei sevestgi da giudius a sebgordau en alla megliera chei han saviu. il chulp fuss è gartigliaus bucca mal, schin viadont jester passond per la medema strada fuss buca vegnius en agit a fugientau ils morders: il Barun carteva fermamein chei fuss stau giudius effectivs ferton chei fuva giudius battegiai grad sco dad in tems denter nus culs zagrenders vegneven, deva ei, denter ils zegrenders jasters ners, enqual dumiesti alf, zegrender da mestreng. tras il viadont aber cun quei chil Barun ha envidau el da vegnij en siu chijstij, eis

ei pleun a pleun vegniu el clar la schchrochereia da quels dus giudius falsaris fingij — a veng era alla glijsch che quel che ha liberau il Barun dils mascharai giudius — fuva giudiu veritabel aber bein patertgions. a generus. quei ei en substantza la materia dilg Interludij.»

Quei giug ei ualti probabel originals. Las persunas sco la dunschala, il barun ed igl Eulali ein representants de tips ord nies pievel. Cunzun la dunschala ei caracterisada fetg bein en qualidad sco feglia persula d' in bab beinstont della tiara. Ella vul mussar creanza e daventa en conseguenza de quei savens ridicula e perfin massiva, visavi il sgr. vian-dont, al qual ella cuora suenter de dar en venter. Inaga sto perfin il bab perstgisar sia feglia, essend «chels uchleuns ei pauchs musters da inschijn» e creanza. Era las autras persunas ein dadas meiste-rilmein, per ex.: la Balbina ei la merveglia en persuna; il survient ei characterisau sil pli fin sco Gion Dabein, e Willibald Tschaff sco veritabel canagl.

Per l' originalitad plaida era la localisaziun dil toc sil vitg Mustér, essend ch' igl ei la tschontscha della «fiera della Stalusa», dil «Run» — e dils «pumpalusers» etc.

Senza la minima tendenza moralisonta dellas persunas sco tala, muossa il toc en sia totalitad, entras l' acziun interna, la doctrina: ch' ils nuvs vegnien baul ni tard el petgen. Igl entir toc ei sco de numdir semnaus cun bialas expressiuns e sen-

tenzias romontschas. — Cun pintgas midadas fuss quei in toc, che savess vegnir daus aunc oz.

5. La vendetga paterna. Ina comedia en treis acts.⁸¹⁾ Era quest drama para a nus ded esser originals naven ded A entochen Z. Ei se-tracta cheu d' in cuntegn moral-instructiv, bein concepius ell' idea e construius cun gronda habilitad. Senza che las persunas sezzas moraliseschien cun plaids e priedis sesviluppescha l' acziun digl entir toc suenter la norma: «la megliera ethica ein ils principis de nossa sointgia relligiun.» Igl emprem act muossa co in bab tuorna anavos dalla sclaveria e vegn en confrunt cun siu fegl Hartmann, in surmenau ed arrogant carstgaun, che ha perfin il giavisch, che siu bab fussi morts, sinaquei ch' el savessi tarschinar culla rauba senza spargn e suenter siu agen plascher. Fridolin, in auter frar encuntercomi sepre en per siu bab e vul daners da siu frar per spindrar quel ord la sclavidid e survegn perquei dispeta cun el avon il bab, ch' omisdus enconuschan buc, havend quel schau crescher la barba e vestgius en lumpas. Alla fin digl emprem act sedat il bab d' enconuscher a Fridolin.

Secund act. Sut l' influenza d' Arbogast il nau-schaspert de Hartmann, betta quel giuadora ils

⁸¹⁾ Mira: Decurtins, Chrest. IV, p. 515 sqq. Decurtins ha publicau ils emprems 14 fegls dil toc; ils ulteriurs 4 davos fegls ha el da siu temps buca giu per mauns, mo ein ussa denter biars auters manuscrets vegni an-flai da nus.

vegls survients, ch' eran glieud de religiun e buns principis, mo buca moderns avunda per Hartmann, che vul far baghegiar ina grondiusa villa de plasers sin in' insla de sablun. El decuors de quei act sedat il bab d' enconuscher a siu fegl giuven, il Benjamin, sco era als survients, als quals Hartmann veva gia dau congedi e camonda a quels de star en casa.

Il tierz act muossa lu la fin e la pagaglia dils dus buns fegls e dil schliet. Il bab compara «en gala», sco grond signur. Igl empre ch' el fa ei ina detga entuorn las ureglias al valanuot d' in Hartmann e ch' el catscha giuadora il surmenader Arbogast. En in serius plaid de sentenza ariguard il secuntener de ses fegls, tschenta el Fridolin e Benjamin sco artavels sulets de sia gronda facultad e seglienta ord casa Hartmann il criu e valanuot, che ha dau al bab mo disgusts e perfin giavischau la mort ad el.

6. S. Paulinus de Nola. Quei ei in toc baroc, ch' el ha meglierau e danovamein arranschau per la tribuna dils scolars claustrals, suenter in pli vegl manuscret, sco nus havein gia mussau sisura.

7. Plirs texts tier composiziuns musicalas, sco nus havein gia mussau sisura tiels quals siu frar Giochen fageva mintgamai la musica.

Ulteriurs teaters de Th. de Castelberg, entochen dacheu nunenconuschents e negliu registrai.

La pli intressanta appariziun tier Th. de C. ei bein, ch' el sco emprend, che ha introduciu il teater profan en Surselva, ei aunc el medem temps in fervent adherent dil teater baroc religius. Mo quei capin nus cuninaga, sche nus enconuschein il temps e las circumstanzias enten las qualas el ei vegnius educaus. En ses giuvens dis era il teater baroc aunc trumf a Mustér e sco student claustral hagi el priu viva art e part sco actur ed arranschader de tocs religius per la tribuna dils students. Ultra de quei vegneva la «Passiun de Sumvitg», e la «Passiun de Lumbrein» dadas regularmeiu minga tons onns els loghens usitai, entochen viadenasi els davos decennis dil 19 avel tschentaner.⁸²⁾

Dal temps de «Sia Sabientscha», sco land-rechter Th. de Castelberg vegneva titulaus e veneraus dal pievel della Cadi, era il survetsch divin baroc e la musica barocca⁸³⁾ aunc en fluriziun. Per ex. vegneva igl uffeci de Nossadunna uraus e cantaus en baselgia dalla giuventetgna catolica dellas vischnauncas della Cadi entochen siaden els davos

⁸²⁾ Ella biblioteca romontscha de P. B. Berther sesanfla in triep de 13 rollas della «Passiun de Sumvitg», scadina rullada sin in romet en veritabla fuorma de rolla. Sin ina de quellas stat il num della rolla cul datum 1834. En nos égls ei quei in mussament, ch' ils de Sumvitg havevan quei onn fatg preparativas per turnar a representar la «Passiun». Per motivs nunenconuschents eis ei buca vegniu tier la representaziun.

⁸³⁾ A Sumvitg ha sgr. Hs. In der Gand scuvretg buca meins che 5 messas baroccas. Quei dess in fetg bi ed intressant studi per in giuven musicher romontsch d'era sclarir quei temps dil baroc da quellas varts!

decennis dil 19 avel tschentaner. Che quei bi ed edificont survetsch divin ha giu fatg ragischs en nies pievel muossan clar e bein las 12—15 ediziuns dil cudisch digl «Uffeci de Nossadunna», che ein comparidas naven dalla fin dil 17 avel entochen all' entschatta dil 20 avel secul. Priu en égl tut quei capin nus ussa il factum, che Th. de C. ha era scret in:

1. Uffezi della Mumma dollorosa Muma de Diu.⁸⁴⁾ La tradiziun de Mustér di, che la statua de Nossadunna dellas dolurs sigl altar lateral en baselgia parochiala a Mustér, — ch' ils rev. PP. caputschins che han pastoraù la pleiv 1648—1818 han eregiu — hagi bargiu grossas larmas all' occasiun digl incendi de Mustér entras ils Franzos. Silsuenter hagi il pievel mussau gronda veneraziun per Nossadunna dellas dolurs. In clar mussament persuenter ei era igl «Uffezi della N. dellas dolurs», che Castelberg ha concepiu cuort suenter la restauraziun de Mustér, per la giuventetgna de leu. Essend quel in dils megliers exempels denter quella sort survetsch divin, sche suondi el cheu:

Sallidada seias ti maria etc;

Sper la crusch da jesus aber steva

Maria seia Moma S. Gion 19:

*

⁸⁴⁾ Pil text de questa ovretta hai jeu d' engraziar a sgr. Dr. V. de Castelberg-Orelli, Turitg. Il text ch' jeu hai copiau sesanflava sin il pupi vanzau d' ina brev, che «Chrest Walentin Beer», de Tujetsch ha scret «A Sia Sabientscha Sgr. Landter. de Castelberg a mustè. ils 16 da Xber Ao: 1805»

cun maria purschalla lein bargij.
 en nos chors aul a fetg schquitscheien
 las fridas da jesus a siu pitij
 las dolurs della patertgeien.

*

Segner arvi si mia labra
 a meia buca veng a publica tiu laud.

*

Dieus veias quittau da miu agit
 Segner fastgienei de a mi gida.

*

laud seigi a Diu bab, agli felg etc.

*

hijmni.

Maria tuta cumbriada
 sut la crusch stateivla stat
 Sei' olma ei bunamein luada
 ella mar da petradad.

*

dolurs a plagas vid persuna
 cha pitu il sointg filg siu
 ha veramein la forta duna
 en sei olma vif sentiu.

*

antif: vardi ò segner essend jeu contristada chei
 mi fa mal el tgierp lundergiu, miu cor ei se
 viults, essend jeu plena tristezia.

thren: v: 20

*

muma dolorosa en nossa pupijra
urbij a nus da Diu agit è ventijra.

*

Ureien

Segner jesus christ! ti che has schau tier, che
il benediu cor de teia dulcissima muma sut la
crusch ei vegnius furaus a tras della spada da do-
lurs, conzedi graziusamein a nus, che nus entras
seia pussenta intercessiun, a merets, furai a tras
dil pilliet dad ina vera richla pudeien lava giu sin
quest mund vengontamein cun larmas noss puchaus,
a suenter questa miserabla wal da Gomer conton-
scher las letezias celestiallas, il qual ti cul bab a
soing spert adual Diu vivas a regias da perpetna
dat en perpetnadat. amen.

*

tiel prim

hijmni

tut contristada jesum varda
qual vid la crusch pendeva
cumplein d amur sco muma arda
ed embratscha el leva . .
per el schi bandunaus bargieva
tras enzenas de dolor.
dad ella aber buck untgieva
della bellezza terlischur.

*

Ant: buca numni mei Noemi quei ei bij, sunder
mara, quei ei pètter essend chil tut pussent
mei ha enpleniu cun petradat. Ruth i: V; R:
ed oraziun sco vivon.

tiel tert

sco avon l entschatta.

*

hijmni.

grazia particulara ha Diu
dau a maria purschalla
chella el parturi ha pudiu
senza dolurs en stalla.
euncalù bia pli anguoschas
sut la crusch hal endijrau
che las parturientas tutas
ensemblamein han enpruau.

*

Ant: o vus tuts, che passeis cheu speras vi, figiei
persen a vardei schei seigi era ina dolur, che
sumegli mia dollur: (thren i: v: 12) V; R:
oratiun sco avon.

*

tiel sext. l' entschatta sco vivon.

hijmni

cura che jesus leu a ti
sointg Gion per felg ha dau
a tei per muma leu agli
ha era uffniau
lu ha quella scharfa spada
tras tei olma fetg punschiu
ma che tei sco bandunava
jesus il sulet felg tiu.

*

Ant: per quei bragiel jeu aschi fetg, a mes elgs
spondan schi bia larmas, pertgiei che miu
trustigiader che deva confiart a meia vetta,
ei da lunsch da mei: thren i: V: 13: V: R:
oratiun sco vivon.

*

tiel non. l' entschatta sco vivon.

hijmnij

Jesus il tiu felg charin
vesas schon en agonia
muert plagas gomias spott per fin
stol murij tutavia.
la fatscha entscheiva seschblihi
ils elgs se clauden giu
a tiu cor cun plij a plij
dolurs veng enpleniu.

*

Ant: O Segner contempleschi meia tribulatiun, per-
tgiei che miu inimitg ha mess siu meun vida
tut quei che jeu vai giu da plischeivel ed
amoreivel. thren i v: 9: 110

V: R: oratiun sco vivon.

*

viaspras.

l' entschatta sco vivon.

dil vies laid la pli aul schgerschur
ei en quei momen stau
chur chei da rabia a furur
a jesus han il cor furau

quei sanctuari il pli gron
 cun lonscha scarpen si
 da tyrania act schi gron
 tgi less cha schmaledij.

*

Ant: meia vigur ha mei bandunau
 a la glisch dils elgs ei buca tier mei:
 psalm 37: V: 11: Gl auter sco vivon

* * *

2. Ina cumedia spasusa davart l'illuminaziun.

Ei setracta cheu d'in fragment. Dagl entir toc che consista en 3 acts, existan oz aunc ils fegls: 1, 4, 5, 6, 8, 9 e 10. Muncar mauncan dagl emprem act las scenas 3 e 4 ed in ton della 5 avla; dal secund act mauncan scena 1 ed aschi l'emprema mesadad della secunda. Il tierz act exista buca pli. Il manuscret de Th. de Castelberg sesanfla ussa ella biblioteca romontscha della claustra de Mustér.

Il character digl entir toc, sco era ils nums dellas persunas, sco Morbleu, Orgon, Marquard etc., laian supponer che quel seigi vegnius fatgs tenor in model franzos. Era pliras expressiuns plaidan per lezza derivonza: «mo gliez lù, ma foil», «spass a parte»; «eh bein» «bon — schon bien» etc. .

Il teater sco tal ei in toc tendenzius encunter la schinumnada «illuminaziun» (Aufklärung), intradada entras la revoluziun franzosa. Il fretg de

quella illuminaziun senza cardientscha muossa igl autur per mauns d' enzacons students, che han studegiau all' universitad ed ein d'aventai libertins. Cunzun Marquard il pli fervent de tuts, che vul era propagar las novas ideas davart religiun denter il pievel, vegn designaus oreifer. Orgon igl ugau ha enderschiu tut quei che cuora e passa entuorn siu client «ch'ha neanch l'umbriva plij vidadel, da bien giuven, sco el fuva mo avon in on eun.»

Mo negin smarvegl! Tgei bials cudischs d'oraziuns anfla el sin meisa de Marquart, «la religiun ina fabla»; «unfiern a purgatieri praulas enditgiadas sij da près a paders»; «esser galantum fa il fatg hagi religiun ne buch». De capir, ch'igl ugau ei buca pauc surstaus: «feltischen tgei olmas bestialas, ston tals aughturs da cudischs haver enten els? ascheia capeschel jeu bein maneivel, pertgiei miu client ei aschi malamein mijdaus.»

Per camond d'Orgon sto Mehel, il survient, better enta fiug ils cudischs, essend che quels seigien tissi. Sin quei fa Mehel il malpatertgau tusori della tiarə si églis gross e vul buca tucchar en ils cudischs cun ses mauns: «giavelen en - da quella flurs strieunas, ne tuch' jeu ne enpatschel, vai negin tallien, ni da tissi, ni da pèsta. Jeu buch — jeu.»

Secapescha ch'ei dat ussa bravamein dispeta e discussiuns intressantas pro e contra l'illuminaziun. Orgon e Carli frar de Marquart stattan en per las ideas della religiun dil bab p. m., mo

Bernard, Rupert, Heiri ed Erast ein incarnai libertins sco Marquart. Igl autur ha capiu de caracterisar in e scadin fetg bein. Per ex. Bernard ei daus oreifer entras si' atgna tschontscha: «miu bab ei in taffer fantast e magliavuts — cun meias opiniuns astgiel jeu mai vegni a strada, a mes cudischs — huch. quels sto jeu zuppenta sco las giattas lur giattels. el ei ferm silla seia. el schell mass in dij bucha a messa, — ne uras buca las avemareias chur ei tucha da stiza ne da miezdij — schel schass ora d'urà euncha miglia ne suenter — ne sche, surpassas in cumondamen da Diu — ne della baselgia — lu bein quei dij — schgerfigniass el senza grazia ord la prattia. Da converter el gliez ei ventschii. sche jeu vi esser bein cun el — sche ha ei num fa il pietist — a jeu pietist gliez fetsch jeu vess. el manegia franch grad uss che jeu seigi en baselgia el po manegia pleun siu.»

Fagend ina partida ferma opposiziun encunter las ideas de Marquard envida quel ora el decuors digl emprem e secund act in e scadin sin duell. Il tierz act, che havess mussau la fin de quei toc plein ideas e spiritusas storgias exista buca pli. Mo considerau tut quei ch'ei cheu, stuein nus dir, ch'igl autur ha capiu oreifer de schar giugar las ideas veglias e novas ina encunter l'autra e ch'el ha el medem temps capiu de dar d'entellir la vera illuminaziun, che consista tier el de crer sco ils vegls e far il pass en fatgs de progress culs giuven.

3. Las Merveglias. Manuscret original de Th. de C. Da quest toc, che consista ord 2 acts ei igl emprem complets, al secund maunca il davos feagl; en tut existan da quest toc oz 5 feags folio. Il toc ei adattaus per tgei relaziuns ch' igl ei, essend ch' el damonda pauc dalla tribuna e buca bia dal pign personal.

Havend il toc negin tetel havein nus dau a quel il num «Las Marveglias» tenor il cuntegn. Quel ei humoristics e translataus dal toc tudetstg: «Der mißvergnügte Holzhacker.»⁸⁵⁾ «Malchas in uvrè da vaul» ei malcuntents da sia sort, sevila e marmugna adina si per siu feagl «Moppsli», che de lur tresta sort seigi mo igl Adam la cuolpa, cun buca puder seretener de morder el meil. Quei continuau selamentem e murmignem vegn alla fin ad ureglia al «sigr: cultijra d' argien» ed al «sieta-hazlas in catschadur» e compogn dil signur. Els vegnan perina de metter il luvrer d' uaul sin emprova. Per quei intent dattan ei ad el duas cuppas. D' ina de quellas astg' el far diever e magliar il stupent gentar ch' ei lien, mo ariguard l' altra survegn el la cunzina de buca alzar igl uvierchel tocca sera. Havend giu ina buna tschavera cun siu feagl Moppsli, crescha la queida ed il tentament ad in crescher, entochen ch' il Malchas po buca sere-tener pli e va vid la secunda cuppa; el aulza igl

⁸⁵⁾ Igl autur de quest studi seregorda aunc fetg bein de sez haver giu dau la rolla principala de quei toc humoristic sut la direcziun de P. Notker Curti dal temps de student en claustra a Mustér.

uvierchel ed ei seglia ora ina miur; dalla tema lai el dar la cuppa giun plaun, che quella va a manez en tocca. La ricla vegn; mo memia tard; el fui egl uaul, ils signurs vegnan e siu fegl Moppsli tradescha il bab; quel sto vegnir neunavon e vegnris ora en uorden sco niev Adam e cun beffas e gomias sto el turnar a casa, mo meglieraus e midaus en sias ideas sur Adam.

Quest toc, schi cuorts sco' l ei, ei veramein spassus ed instructivs. Las persunas: Malchas, in bornau cuccalori e Moppsli in intelligent smarschun e valanuot ein dadas stupent. Il viv lungatg dil pievel, sco era la libra translaziun cuntschada giu cun spirtusas storgias dil translatur sez, dattan al toc temprà e character veramein romontsch - popular e laian surver dal tut, che l'idea ed il decuors dil toc ein empristai dal tudestg. —

4. Granadiers de Chruna. Nus sesmarveglein buca smiul, che Th. de C. ha tractau la schinumnada «illuminaziun» en in de ses teaters, essend ch'el sez, sco era ses contemporans vivevan el temps, che tut leva esser «beinsabis» ed «illustraus» tocca sum. Aschia capin nus era fetg bein, ch'el ha era aunc tractau in auter factor, ch'era da gliez temps forsa aunc pli actuals, numnadamein il survetsch militar dils Grischuns sut crunas jastras. Quei toc, che nus astgein numnar in maletg cultural ord la veta militara dil 18avel tschentaner ei gartegiaus oreifer, schibein ariguard la verdad historica, sco era ariguard il lungatg della

schuldata. Havend Th. de C. perdavons e frars, sco officiers en survetschs jasters, capin nus era ch' il toc sco tal ei fetg realistics e che quel bassescha sillas meglieras fontaunas.

Il manuscret consista ord 10 fegls folio. Il toc ei entirs e dumbra 2 acts. Il tetel maunca, mo essend adina la tschontscha dils «granadiers de chruna», havein nus dau quei num al toc. Il manuscret ei empau defects sisum il dies, essend ch' ina miur ha gezzau cheu ses dentins. Mo cun empau breigia e pazienza vegnin nus tuttina de leger bunamein tut ed era de completar ina partida plaids che mauncan. Il toc muossa co ina partida «cruaruns» q. e. Romontschs de Cuera, vengnan sco schuldata en in vitg e prendan quartier en ina ustria. Essend cheu ed havend pauc de far ed ultra de quei il commandant aunc uras lunsch naven dad els, laian quels liber tut ils freins e meinan ina veta lischada, sco mo schuldata endirida ell' uiarra fa aschia. Cheu vegn ei buiu e magliau, pagau nuot e fatg fiasta naven d' in alva tochen l' altra, e tut sedustar davart digl ustier po effectuar lidinuot. Els consoleschan el cun beffas e gomias e cun constatar che «ina funcziun ne fiasta denter nus romontschs, senza beiber a miglia taffer ei buca solemnitad gerschuna, ei san bein, nus auters vein quella jsonza, fetg bein manada en — chei sto esser buiu adina seigi gie mo batten — ne è ina bara.»

In auter manegia seriusamein ch' ei seigi «nueta

pli de confiart chin bien vin valtrina — quei ei la vèra buvronda per in rechli grischun.» Igl ustier «Gionas», che ha era sez in fegl en survetsch de Cruna ha temas e fétgas, che siu mat pudessi forsa er' esser in de quels schanis sco ils presents. In di survegn el ina biala brev ded el, cullas novas, ch' el vegni in di sur ura dad esch en. Essend la veta culla schuldada la fin finala nunsupportabla, fa igl ustier rapport tiel «obrist» el marcau. Quel arriva in bi di en civil e sa aschia observar tut il far e demanar della schuldada; gie, vulend el tener cugl ustier, fa la schuldada amogna de better el «orembora en crusch ed entraviers tut alla grada giun tschallè.» Sin quei va il civilist e til' en sia mondura de colonel e tuorna ell' ustria. Tgei sorpresa da tuttats varts! La schuldada vegn a mauns e survegn lur castitg; igl ustier siu dretg. Mo tgei smarvegl enconuschend igl ustier el grond e bi officier siu mattatsch ch' era ius schuldau e che «fuva in hurliet tgil giun pleun cul ei jus.»

Energia, fideivladad e buns deportaments hagian menau el sin quei ault scalem de «Obrist de Grenadiers». Tgei plascher pils de casa!

Ord quei toc vesein nus, che Th. de C. ha scaffiu cheu ina cumedia originala, alla quala ins savess era dar il tetel: «la verdad davart ils survetschs jasters», pertgei ch' el muossa realmein e senza exagerar ni d' ina vart ni da l' altra, il sulegl e l' umbriva dils survetschs jasters, als quals ils Grischuns romontschs ein sededicai tschenta-

ners ora. — L'instrucziun ei pia era els tocs profans de Th. de C. la caussa principala.

5. Signur cavagl de lenna, il spus faliu Ina cumedia spassusa. Manuscret original da Th. de C. Quel cumpeglia en quart-format 19 fegls. Ei setracta cheu danovamein d'ina cumedia spassusa en in act. Deplorablamein mauncan de quella ils dus emprems fegls cull'emprema e la mesadad della secunda scena, sco era fegl 17 e 18. Essend il tetel scarpaus naven, havein nus dau il sura al toc, il qual corrispunda il meglier al cuntegn.

Signur cavagl de lenna, igl ugau della giuvna Balbina havess mustgas de maridar sia clienta pervia de sia gronda rauba. Mo el ha in rival ella n | persua dil flot litinent Magari, ch'ei gia ton sco sempermess cun ella. Per saver engular la Balbina, ch'ei serrada en sia casa e pertgirada da siu ugau, drova il litinent curschins e rampins tochen ch'ei fa.

Gia ha il sgr. cavagl de lenna fatg vegnir ina sera il notari per far far il contract de maridaglia. Gest quella sera ei er' il litinent Magari en arma per liberar sia spusa. Per quei intent buenta el si il cuschenier «Schlemer» (in survient digl ugau!), che veva gia stuiu ira per raubas de far gentar de nozzas sin gl' auter di. Essend «raduns e stuerns sch-china balla», gartegia il giug per Magari. Vegnend a casa tut a balluccond pér da mesanotg, fa Magari dar el il vestgiu de cuschinier ed il canaster ad el; aschia po il litinent en casa ed igl ugau, secartend el stgir, ch'ei seigi siu cuschinier,

dat aunc a quel la clav per arver gl'esch-casa. Sgr. Cavagl de lenna ei aschia serraus ora e sto star mo en camischa avon casa el freid. Igl ugau, secartend che siu cuschinier hagi serraui ora el en sia eivradad, entscheiva ussa a rugar Balbina, ch'ella vegni giu e laschi vegnir el en casa. Mo ella di de buca saver gidar, ella hagi gie negina clav. Basta, vonzeivi, vegn lu veramein il cuschinier, revegnius in tec da sia buida, ed havend sgr. Cavagl de lenna gest en quei mument mess scala siper la casa per ira da fenestr' en, fa il cuschinier ina caneruna, sco sch'ei fuss laders sin rumper en tier la Balbina. En quei embrugl vegn Magari e sia spusa Balbina de fugir ord casa. Il schabetg vul lu aunc ch' il notari vegn neutier e vesend quei fa el difficultads a sgr. Cavagl de lenna, essend ch' el seigi vegnius traplaus tier ina caussa fetg suspectusa. Temend igl ugau che la caussa savessi vegnir per las buccas della glieud dat el ussa il consentiment tier la maridaglia de sia clienta — e litinent Magari e Balbina s'empermettan avon il notari. Cun quei han els gudignau il giug ed il cuschinier Schlemer, che vegn il davos era aunc neunavon ei buca pauc loschs da sia bravura.

Nus essan dil tuttafatg perschuadi ch'ei se-tracta cheu d'in toc original. Las persunas ein caracterisadas en moda e maniera veramein meisterila. Cunzun il «Schlemer», stuorns sc' in giat, ei daus aschi natural, che nus patertgein immediat

vid semegliontas persunas características els romans de Dostojewsky. Il toc ei localisau a Mustér, sco ei semuossa da plirs passus.⁸⁶⁾ — Pliras scenas cun bellezza cuntegn, cun plein veta e spért meritassen de vegnir publicadas.

Sco ei para ei era P. Placi a Spescha staus en contact cun quei toc, forse sco regisseur? Da siu maun ein las persunas ed ils acturs nudai alla fin dil manuscret:

Sgr. Cavailg de Lenna: Soliva.
Sigr. Leütnant Magari: Carigiet.
Schlemer: Gallus.
Notarius: Camenisch.
Balbina: De Gonda.

Igl ei buca sclaus, che quels acturs ein stai students e ch' il toc ei vegnius daus en claustra!

6. Il viandont dellas Indias ne se fijda,
varda — da tgi.

Manuscret complet da Th. de C. cumpegliond 3 acts sin 14 fegls folio. Cun quei ch' il prolog de questa cumedia dat a nus buca mo cuortamein ed exact il cuntegn, mo essend che quel ei aunc ultra de quei in clar mussament della finamira e della cultivaziun dil teater niev, sche suondi quel cheu en extenso:

«Prologus!

Euncha entscheiver la comedia compara in della compignia dils acturs ed explichescha cuortamein tgiei che vul vegni representau als spec-

⁸⁶⁾ Mira: fegl 15 b etc.

tatur. quel dei esser vistgius dischentamein suenter jsonza della tiarra a porta manti blau cun canna entameun: fa seia reverenza ena mietz la lauppia api era davart dretgia a davart siniastra. api dat il tetel.

Ault Niebels — Respectabels — ault Reverij spectaturs ed auditurs.

Schon da tems — a tems enneu, eisei stau per la giuventetgna il pli profiteivel, ed era nizeivel — de sapplicha en in grau, à lauter, per enprender citgei! per gl'empren per sexercita sesez — api era per dar divertimen — a nizeivlas visadas entras representaziuns als auters: Era jeu, a mes camerads, tuts mats giuvens da quest vischinadi, vein seresolviu, a priu la gigliardia, da vulè rapresenta ina comoedia. tgi nuet ugegia — nuet garteggia — ei in proverbii — a tgi che fa schi bein sco el sa — ei in auter proverbii — a naging ei ruchlaus meister giu da tschiel, gliez se dij ei — ed ei. sefidont peia da lur buntadeivla pazienza — e curteseivel compatimen vignin nus a sapresenta ina comedia legra, a spasusa, titulada — il viandont dellas Indias. ne se fijda varda — da tgi —. oz il dij eisei è valti da basens, da quei varda bein — bein. —

En Engelland viveva in bab, ed ina mumma, da buna galanta glieut — fravi — da schlatteina ed han schau davos quatter affons, treis mats — ed ina matta -- il mat meseun veva

num crispin quel ei se ressolvius dèncurij seia ventijra pli lunsch en tiaras jastras, ha bandunau peia seia patria a fargliuns ed ei jus sur mar ellas Indias. il fra giuven il qual veva num gu-glielm ed ei se madiraus, a suenter enzacons ons eisel morts, ed ha schau davos seia duna cun duas feglias. il fra velg cun num heiri ei se daus alla ranvereia taluijsa, chel pli chel raffava ensemen, tonaton strusch se fidava da miglia a beiber, a veva nagin auter cun el chin servitur mager a sterschliu. la sora ei semaridada cun in procuratur da valti buna casa, urleun, da schlatteina, ils quals veven ina feglia, è in servitur. suenter bein biars ons, havend il crispin faitg ina gronda ventira ellas jndias, eisel arrivaus a casa seia puspei, da nagin enconoschius: — el per enprua ses fargliuns ha l'entschatta se faitg paupers, a munglus, ed encuretg agit sil meins per ina furtina glemprem tier siu fra heiri! . . .⁸⁷⁾ quel enstaigl gida, ha strappazau giu siu fra crispin sco in vagabund, ed entrujdau el per adina od casa seia. vesend ina tala prozedura duvrada da siu fra heiri, tschochentaus dina aschi bestiala ranvareia, ha el tertgiau se volver tier siu quinau, il procuratur urleun, sinaquei che quel ad el vegni en agit per in tems cun quei chel veva basens, aber è tier quels che vulten se fa da gron, sei bucadina tut aur quei che ter-

⁸⁷⁾ Cheu en quei liug ein 4 - 5 construcziuns tratgas pliras gadas atras e nunlegiblas.

lijscha — gronda hauscha — a pauch en cautscha. quel muert siu hocheit leva è nuet savè da siu quinau en pupijra, ed entrijdava el da turna danunder chel seigi vegnius: finalmein va el tier seia quinada, schada davos vieua da siu fra guglielm, a damonda, da quella quei chel deva da crèr ch'el havess basens: quella cun seias feglias vivevan honoratamein, a setergieven vi, cun lur fadigias, ne autras lavurs da femnas, sco ellas pudeven, cun tuta honor. ni ricchezza — ni noblezia — datten agid als munclus — sche l' affecziun da fa dil bien, ei suerda — ne mauncha totalmein. in bien cor — l' inclinaziun da fa dil bien a la promptadat chin muessa leutier quei bein — quei dat trost e lefgiamen als munclus. udend peia la dumonda da siu quinau en basens, sco el figieva parè — resta ella tut surprida che ella veva buca ton en seia pussonza — a se porscha tonaton, cun buna veglia, da vulè fa tut il siu, per pudè ad el vegni en agid, a perfin las feglias, clomen si la muma dad era prender quels pauchs pluzgers chellas vevan rebitschau ensemen cun tut spargn, per sucuorer agli lur bien aug. — tut penetraus da quella parziala ed excesiva premura da muma e feglias, per el promptamein gidar, po el buca resister pli — sunder trai ora siu caput nausch, tratgs en a posta, per fa quitta chel seigi en pupijra api fa dasave ad ellas la ventijra chel ha faitg, a las ricchezias chel ha gudignau, seporschend da

se better en tenècasa cun ellas, a viver da cheu-
denvi consoladamein ensemen, a che el vegni a
colloca, a dotta la neaza gronda, cun in enper-
neivel spus.

quest ei peia cuortamein la materia da nossa
representaziun

rugein in è scadin per favoreivla attenziun.
lein sesprua da fa, sil pli bein che nus savein —
mo orovon è tuts per compatimen rugein.
avai l' onur da fa profunda reverenza —
a tuta questa, ault respectada audienza.»

Il cuntegn, l' acziun, la qualitat litterara, sco
era la fuorma de questa cumedia spassusa, fagess
aunc oz honor a mintga tribuna o silla tiara e nus
essan perschuadi, ch' il success fuss buc in pign!
Las persunas bein designadas e bein dadas, sco
era il suer ed il spért digl entir toc ei romontschs
entochen la cruzta aschia che nus essan perschuadi,
che Th. de C. ha era tier quei toc empristau su-
lettamein il motiv.

* * *

Quei che dat la tempra all' ovra litterara de
landrechter Th. de Castelberg e che distingua ed
aulza el sur tut ils poets e sribents romontschs
antecessurs e contemporans ei sia prosa genuina-
mein populara e romontscha tocca la cru-
sta. Partenent quei punct suttastrihein nus cun
omisus mauns il pareri de Dr. C. Decurtins: «Il
grond meret de Theodor de Castelberg ei d' haver
duvrau per sias ovras il lungatg dil pievel senza

vuler curreger ni midar quel. Nus entupein tier Castelberg in diember ded expressiuns, che mauncan tier tut ils auters auturs, mo che explican a nus la gronda impressiun, che las ovras de Castelberg exerciteschan aunc oz sin nus e la magica forza cun la quala ellas attiran mintgin, che ha aunc senn per il frontsch romontsch». ⁸⁸⁾

Per saver mussar enzacontas emprovas dil sura detg ariguard il lungatg de Th. de C., schein nus suandar cheu ina partida:

*Proverbis, sentenzias ed expressiuns popularas
ord sias ovras.*

quels ventergronds beiben sco vachas.
fa mateias da ladij (= fa il mulissier per ina maridaglia).
empau creanza fuss buna per fin egl uffiern.
choz bumbas a chanuns a melli stempradas.
vus auters musters dad asens a mèls.
ussa vai jeu schwidau la carga. (= il guoter!)
dei jeu forza schguzia las costas a ti — chei dat
schlops — ti spirbuc.
mo miula muchis! (= buca semuenta!)
spona de creatijra. (= ti ragneret!)
choz schubas a fenglis.
schbuserau mal malon.
possias ti inaga fa batailg vid la fuertgia!
tgiei maguglias a marmugnias cheu? (= reclomas!)
meter a sen cul moing da lenna.

⁸⁸⁾ Mira: Ischi II, p. 12.

trer chils dens saulten ella gargatta.
 giuncherquett sin rama che vus esses.
 il gianter che ti porti.
 quei ei salva veni engulau dabij meun.
 lein da muitg gleiti chei sei dau.
 quels figevan sijgliuts.
 uss lajen quels cherlis pender ils tgiaus sco dus
 asens avon mulin rentai.
 in che muossa barbijs (= in de forza).
 choz mordi ed ordi!
 jeu pudess pilve rietscher huglas da frusts gross a
 bajonetas.
 ti eis in cherli stinaus schchin mèll a fitgau schchin
 rampun spuret.
 vender stecha per botta.
 sche vus mi deis nueta da gnagna.
 schilg adam havess buca ton da bestia spons la
 broda el paradis.
 tgiei bien tschappi dad um.
 el ha pijsau mei miserablamein.
 mess aschi mal en puintg.
 quei minporta in fich.
 schgierbla e bergigia ascheia.
 jeu tilel vus en tut a per tut.
 giats de furtina fan giatels tschochs.
 in schoos da hoch aschi schubers sco la politica
 resch nova.
 nus cruaruns (= nus habitonts romontschs de Cuera).
 inamoraus ord fuorma, pijr china miur en ina buna
 migniucha grossa.

cura chel ei buca da vin.
 legigia a mateuns, chan buca buna veglia sin ins
 — ei pijr che pertgiera ina saumna pelischs.
 a pli hefti che empluna arveglia.
 quei ei citgei buca rehti, gingelis gengelis.
 els dierman sco tscheppa
 haver la gieza (= tschaffen de tentar).
 tochen uss vai jeu ulschiu, schchin tgaun tundiu.
 tgi ca sa prender duna — sa è camina
 en vetta oz, schij chara, damaun morts, en bara.
 senza grazia ord la prattia (= ord tutta moda e
 maniera!).
 in chagadubij (= in dubitauner, che fida a negin!).
 lein dij sij il wohr — che la pial gli dei fa fauldas.
 el ha figura e stampa da schnupp zaco.
 quel vala neanch in bluzger dil parlè.
 in gienta — che dudisch scudadurs vessen giu
 breigia da ventscher etc.⁸⁹⁾

Ei secapescha da sesez, che Th. de C., vulend dar il lungatg popular, reals e massivs sco el vegn ord la bucca dil pievel, che quel para ad enqual nobilisatur de nossa viarva, empau massivs, gie forsa perfin rubiestis. Mo per consolaziun savein nus dir, che nus havein gest en quei punct anflau bia parallelas e parantelas cun G. H. Muoth,

⁸⁹⁾ Nus havein purtau cheu mo in fetg pign diember de bunas expressiuns romontschas da Th. de C. . Rars e buns plaids, sco era excellentas expressiuns popularas, che nus havein recaltgau ord sias ovras, vegnin nus a duvrar tier in' altra occasiun.

cun Alf. Tuor e Dr. Nay, dals quals bein negin vegn a pretender, ch' els seigien buca stai buns e veritabels sribents romontschs. Nies pievel prefarescha ils sribents e poets che scrivan in lungatg real e desegnan la veta sco ell' ei, che quels che porschan spir flurs e flurems ord ils quals il pievel ha breigia d' anflar coc e cuntegn.

Da l' altra vart vesein nus era che nies autur senuspescha buca d' era duvraar ils germanissem engraviai el lungatg romontsch dil pievel ord la medema raschun de dar il lungatg popular senza negina correctura. — Il pli savens drova el tudestg, che comparan gia ellas ovras dils emprems auturs romontschs dil 17avel tschentaner. Cheu ver enzacons exempels: gliei in schan a spott; ha stuiu fort; schisser che ti eis; ruchs grobianers; quel vai jeu mess a gled; quels pflegels; entgin anloos; da miu peer a Rang; tgiei schmala dijda lerma; quei laster; mussond sil brust; sche nies her farer; sut miu schierm; ses underthorners; in gries rijgel; Waffens; mes lests; il spell; in schlosser; tut munters; miu tringel; fa il fecht; el zuchthus. etc. etc.

Da pugn de vesta cultural ha Th. de Castelberg giu ina eminenta influenza entras ses teaters. Sco el sez punctuescha pliras ga els prologs, ei sia emprema finamira: cultivar il bien spért e las bunas ideas ellas compagnias de mats, las qualas representan ses tocs. Acturs ed aspecturs duein

emprender enzatgei nizeivel entras las represen-
taziuns. L'instrucziun dil pievel e la cultivaziun
de buns principis denter quel ei sia devisa —
e cun quella intenziun combinescha el era l'au-
tra: porscher al pauper pievel muntagnard sil-
meins inaga ad onn ina deletgeivla recreaziun.
Tut quei ch' il pievel romontsch emprendeva ed in-
tervegneva dal mund e dal temps contemporan dapi
ca. 1780, entochen tier la naschientscha della schur-
nalistica romontscha (1836), ha quel empriu ord il
teater, ed oravon tut ord il grond diember dellas
cumedias de ladrechter Th. de Castelberg. El ei
staus in um d' ina fina e vasta cultura. P. Placi a
Spescha, siu contemporan venerava el il pli fetg
de tuts ils scribents romontschs.⁹⁰⁾ Sia gronda sa-
vida, sia gesta objectividad en tuttas damondas de
cultura e politica e sia fina diplomazia, han scaf-
fiu en quei um ina independentad visavi a par-
tidas, sco quei che nus savein encurir da quei temps
tier las autras personalitads della Surselva. Viers
la fin de sia veta (el ei morts 1818 e buca 1836
sco Decurtins scriva!) ha el giu de sbatter culla

⁹⁰⁾ «Theodor war gross u. von einer ausserordentli-
chen Dicke. . . . Er war von einem sehr fröhlichem Ge-
müthe, u. zur annehmlichen Gesellschaft, die Witz gute
Einfälle liebte, gebohren. Er war gelehrt, verstund fünf
Sprachen u. ward zu mehreren Gsandschaften gebraucht.
Nicht nur das Politische war ihm eigen, sondern er war
von einer ausserordentlichen Beredsamkeit u. Poesie. Ich
habe seine Beredsamkeit öfters angehört, auch in deu-
tsche Sprache u. Mehreres seiner Poesie aufbewahrt» . .
(Ord ina copia fatga de P. B. Berther suenter igl origi-
nal de P. Pl.)

miseria⁹¹⁾ e quei en consequenza digl incendi de Mustér de 1799, essend che sia gronda e biala casa nova a miez il vitg ei barschada giu radicalmein. Ils dus davos onns de sia veta fuva el tschocs.⁹²⁾ Mo malgrad quella sventira ha el continuau de cantar il laud de sia patria en teaters e canzuns. Perquei valan era per el, aschi ditg sco ei vegn tschintschau romontsch sillas rivas dil Rein, ils plaids:

Linguae qui patriae cultor fuit atque poeta
Rhaetorum populo junctus amore manet.

2. Pieder Antoni de Latour.

El medem senn sco landrechter Theodor de Castelberg ha era Pieder Antoni de Latour operau sil camp litterar e cultural. Deplorablamein ha quei um, che ha cumandau e regiu de quei d' in miez tschentaner en nies cantun aunc anflau negin biograf.⁹³⁾

Partenent nies studi special davart il teater romontsch savein nus dir che P. A. de Latour seigi il pli vengonz successur de Th. de Castelberg. Cun

⁹¹⁾ Ch' el ha veramein giu miseria, di a nus in passus ord in a de sias atgnas poesias ineditas:

«La luschezia va per via,
La fom va grad suenter,
Ella seglia vi el venter,
Ella ei era seglid' a mi.»

⁹²⁾ G. C. Muoth, Notizias historicas ed aggiuntas etc. Annalas VIII, p. 136.

⁹³⁾ Ina cuorta mo buna survesta della veta de P. A. de Latour porscha il necrolog da prof. G. Nuth, el «Grischun» nr. 15, 1864.

tutta raschun di Dr. C. Decurtins en connex dil studi sur Th. de Castelberg: «Nundubiteivla ei la influenza, che Castelberg ha giu sin siu giuven amitg e successur sco menader della Part-sura catolica, Landrechter Pieder Ant. de Latour. Suan-dond igl exempel de Castelberg ha Latour scret il lungatg plidaus dil pievel e sia dicziun dat perdetga d'in consequent e liung studi «co il pievel plaida».⁹⁴⁾

P. A. de Latour ha buca mo studegiau il lungatg dil pievel, mobein era la historia e cultura de quel. In clar mussament persuerter ei siu arranschament dil vegl usit della «Dertgira nauscha de Breil»⁹⁵⁾ tier in bein formau giugtscheiveril.

L'entschatta della Dertgira nauscha va anavos el temps miez. Gia lu vegneva il tscheiver e la cureisma tratgs neuaden el circhel ded usits ed izonzas. Enstagl dil combat denter unviern e primavera, usits de derivonza paganila, sesviluppeshan el temps miez giugs populars, che muossan medemamein ina lutga, numnadamein denter il prenci Tscheiver e la Cureisma. Enstagl barschar ni scatschar igl unviern, sco ei vegneva praticau pli baul, brischan ins ni bandischescha la Cureisma. Tscheu e leu exista aunc oz igl usit de resgiar la cureisma.⁹⁶⁾

⁹⁴⁾ Mira: Ischi II, p. 12.

⁹⁵⁾ Mira: Decurtins, Chrest. Ergänzungsband p. 158 sq.

⁹⁶⁾ Mira: Decurtins, Chrest II, p. 687.

Essend quels usits gia ignivai ella tradiziun populara ha ei duvrau mo in poet, per schar comparer il giuncher Tscheiver e la dunna Cureisma silla tribuna avon dertgira. En nossas dertgiras nauschas havein nus tuttavia buc enzatgei tipic e mo romontsch, essend che la Svizzerza primitiva posseda lur aschinumnada «Moosfahrt», ch'ei en sesezza exact il medem sco la Dertgira nauscha.⁹⁷⁾

Sco la Dertgira nauscha de Breil sepresenta dapi 1795, ei quella in'ovra ordina pleva e buca mo in usit pli. La fuorma ei senza dubi vegnida dada da P. A. de Latour.⁹⁸⁾

Tier quei resultat essan nus era vegni entras in pli liung studi dil text della Dertgira nauscha

⁹⁷⁾ Mira: Dr. O. Eberle, Theatergeschichte p. 6 e 7.

⁹⁸⁾ Davart la questium tgi seigi stau igl autur della Dertgira nauscha de Breil dat ei duas opiniuns: ina di, ch' il plevon de Breil sur Giachen Balletta hagi dau la fuorma al vegl usit; l' altra declara P. A. de Latour per autur. Decurtins stat en cun buns arguments per P. A. de Latour (Mira: Decurtins, Ergänzungsband I, p. 168). A quels lessen nus aunc aggiunscher ils sequents: 1) Sco mussau sisu ha la comparegliaziun dils texts resultau Latour per autur. 2) En claustra a Mustér sesanflan dus divers manuscrets della D. n. In de lezs declara P. Baseli Berther per la scartira dil giuven P. A. de Latour. 3) Che L. hagi fatg ina copia dil (?) toc de Sur Balletta ei caussa nunpusseivla, sche nus savein che Latours e Ballettas eran da quei «temps dellas partidas» sco tgaun e giat (Mira: G. C. Muoth, Cudisch e Remarcas de mia vetta manada da Duitg Balletta de Breil. Annalas VII ed VIII.). 4) Tiel segir resultat che B. sa mai esser igl autur essan nusez vegni cun far in studi comparegliont dil text della D. n. cul «Cudisch de oraziuns per la cummina gliaut. Screts enseman a procuraus alla stampa entras Giachen Balletta. Dillingen. 1796». II. ed. 1806: III. ed. 1844.

de Breil de 1795 en comparegliaziun cul text dil «Ranver» e de «Genoveva» dil medem autur. Per quella stretga parentela e cuminonza dils tocs numnai, plaida oravontut il stil, las medemas modas de dir, medemas expressiuns, sco era ina partida nums humoristics de tempra plitost satirica. In ulteriur element, che plaida forse era per l' autorisaziun de Latour ei bein igl exact uorden de dertgira, che nus observein naven dall' entschatta entochen la fin dil toc. Era la caracterisaziun dellas persunas ei sia lavur; e gest ord quella vesein nus, che P. A. de Latour enconuscheva il pievel e ch' el ha dau en quellas in fideivel maletg dellas bunas e mendras vertids de quel. La localisaziun della Dertgira nauscha sin Breil, siu liug nativ, ei bein era stau il cass, muort il qual quei giug popular ei vegnius daus en ina moda ni l' altra entochen viadenasi els davos decennis dil tschentaner vargau, ferton che las Dertgiras nauschas d' outras vischnauncas ein buca vegnidadas aschi savens ed aschi ditg sco quella de Breil.⁹⁹⁾

Per Breil e contuorn ei la Dertgira nauscha stada bunamein in tschentaner quei che las «Passiuns» ein stadas per Sumvitg e Lumbrein. Lezzas eran la culminaziun dil teater e della cultura barocca e la Dertgira nauscha de Breil il pli caracteristic e tipic giug profan popular, che la secunda

⁹⁹⁾ Sgr. Dr. G. Caduff vegn a dar aunc pli detagliau sclariment sur las D. n. en sia lavur doctorala e perquei schein nus de s' occupar cun detagls.

perioda dil teater romontsch ha giu entochen el novissim temps.

Ultra de quei giug, che ha sias ragischs el vegl e bien tratsch della tradiziun populara, ha P. A. de Latour aunc arranschau duas autras cume-dias per la tribuna romontscha.

Ina de quellas ei: «Il Ranwer. Ina Comoe-dia en 5 acts.»

Il problèm della ranveria ei vegnius tractaus pliras gadas ella dramatica romontscha. Denter quels havein nus enzacons che han veramein valeta litterara.¹⁰⁰⁾ Era il «Ranwer» de P. A. de Latour ei de quintar denter quels. Nus havein cheu ina bein gartegiada imitaziun d'in toc franzos. Tier quei arranschament ha Latour capiu d'unir en moda e maniera meisterila, noblezia franzosa cul character romontsch, ch'ei in bionton pli mas-sivs e ded urdadira pli pulpida. La caratteristica dellas persunas ei oreifra. Avon nus passan car-stgauns cun carn e saung, cun vezis e vertids, sco nus entupein tals ella veta de mintga di. Il lungatg popular dil toc — ina evidenta imitaziun de siu amitg Theodor — dat allas persunas color e character romontsch. Mo malgrad quella buna qualidad po il lungatg buca cuvierer il spért e l'eleganza digl original franzos. Il cuntegn dil toc ei en sesez il medem, sco quel de tuts ils tocs de medema

¹⁰⁰⁾ Nus lessen far attents cheu principalmein sils dus tocs d'Alfons Tuor: 1) Il ranver. Cumedia imitada en in act. Annalas X. 2) Il ranver convertiu. Drama en in act. Ischi V.

natira. La persuna principala, Harpagon il ranver, ei designada sco fin e rufinau compogn, mo che, surprius d'ina stermentusa ranveria, lai ora mingaton sias greflas de raffauner sco ina bestia de rapina. El ei rehuner ed empluna daners sin daners, mo vul schebi gia els 70 aunc maridar la spusa de siu fegl, per ch' el stoppi buca dar la dota a quel. Per quei intent sto el haver ina persuna che gioga la rolla dil «Matheias de Ladir», sco ei numnavan da gliez temps ils mulissiers de mari-daglias. La filiberga gartegia. Las nozzas duein vengnir preparadas cun tutta pumpa ed etichetta — mo custar astgan ei ni rap ni miez! Ei para denton ch' il fegl e sia spusa, sco era l' entira servitid hagian fatg in complot de metter il di de nozzas il vegl ella buglia ed exponer el allas beffas e gommias dell' entira vischnaunca.

Deplorablamein ei la gronda part dil quart act e gl' entir tschunavel i a piarder, aschia ch' igl ei buca pusseivel de dar igl exact cuntegn.¹⁰¹⁾

¹⁰¹⁾ Il manuscret original dil «Ranwer» da P. A. de Latour sesanfla ella biblioteca romontscha de Mustér. In' emprova ordlunder, numnadamein naven dal tierz act entochen alla fin dil manuscret fragmentaric ha Decurtins publicau ella: Chrest. I, p. 456—473.

N. B. Tut ils manuscrets, che nus havein duvrau per questa lavur ein per la pli gronda part stai entochen ussa nunenconuschents. Quels sesanflavan per la gronda part denter auters manuscrets ella biblioteca de P. Baseli Berther. Quels ch' eran buc aunc leu e ch' ein per part vegni scuvretgs dagl autur de quest studi, sesanflan ussa medemamein leu. Cuort avon sia mort ha nies aultpreziau P. Baseli, che ha adina mussau grond interess per

Bein il pli grond success en sia veta litterara ha P. A. de Latour giu cun siu drama «Genoveva», ina buna versiun d'in toc de L. Tieck. Nus sbagliein bein buca sche nus pretendin, che Latour hagi arranschau quei toc per la tribuna romontscha, buca ton ord carezia per la poesia romantica digl'autur tudestg, mobein per motiv che la legenda de s. Genoveva era enconuschenta al pievel catolic della Surselva ord ils schinumnai cudischs dil pievel,¹⁰²⁾ ed ord la historia de quella sontga, che ei vegnida squitschada els emprems decennis dil tschentaner vargau.¹⁰³⁾ Ultra de quei astgein nus buc emblidar che la tradiziun dils teaters barocs era aunc viva da quei temps en Surselva.

Era il factum che quella representaziun ei vegnida dada el liber — sco avon onns ils teaters religios a Mustér — ha gidau senza dubi tiel grond

nos studis davart la litteratura romontscha, exprimiu il giavisch de far la suandonta remarca orientonta davart ils manuscrets de sia biblioteca: Entras la cumpra della biblioteca de Dr. C. Decurtins ein negins manuscrets romontschs vegni en claustra. Gia avon la cumpra, dal temps che Decurtins publicava ils emprems toms della Crestomazia, ha el giu empristau divers manuscrets ord sia biblioteca, sco era cudischs. Era quellas caussas ein buca turnadas pli 'tuttas en claustra. De dar quella declaraziun seigi el obligaus visavi a sesez, sco era visavi a sia biblioteca, sinaquei che tgi che s'occupeschi in di aunc inagada cun quels manuscrets seigi orientaus da quellas varts.

¹⁰²⁾ Mira: Decurtins, Chrest. I, p. 268 sqq.

¹⁰³⁾ Mira: Veta de st. Gienoveva. Componida da Christoph Schmid, transladata en Ramonsch entras in farrer Catholic (Joan Riedi sic!). No^ssadunaun 1837.

success. La gasetta romontscha de quei temps ha buca muncau de notificar il grond success della representaziun.¹⁰⁴⁾ Essend che quei intressant artechel cuntegn buca mo enzacontas bunas novas davart il toc, mobein era oreifras remarcas sul teater en general, che han aunc oz lur valeta e muntada, sche schein nus suandar cheu quel entirs ed entratgs:

«Avon che metter en emblidanza, vegn ei ad esser lubiu de far menziun al public romonsch din act, al qual ei auda buca mo public laud, sunder che maritta era de vegnir imitaus ton sco pusseivel, numnadamein la gartegiada representaziun theatrale igl Endeschdischtscheiver a Breil. Il contegn de quella representaziun ei stau ina vera, vengonza historia ord igl 8 avel tschentaner, la historia dil cont Siegfried e de sia sigra Genoveva. Ils varga 2000 spectaturs ord las diversas contradas della Surselva, ils quals eran sin quei di festival serimnai silla biala montognarda de Breil, ei ina enzena, che nies pievel hagi gust e sentimen per tals divertiments theatrals; l'eleganta e moderna moda della representaziun, tiella quala entginas aultas, pella erudiziun e divertimen della giuventetgna schi zun interessadas persunas han sedau grondissima breigia e quita, muossa, che nossa giuventetgna hagi era capacita e tschaffen tier divertimens pli spirtus, ils quals promovon la cultivaziun en gene-

¹⁰⁴⁾ Mira: Amitg dil pievel 1849 nr. 12.

ral e dedestan principalmein tier nos figls alpins il sen esthetic. — Laud ed honor pia alla giuventetgna de Breil, che ha plontau si in exempel, veramein digns d'imitaziun, laud et engraziamen allas beinmanegiontas persunas, che temen negina breigia e negins quitaus per procurar alla giuventetgna honests e nezeivels divertimens.

Ei fuss fetg de giavischar, ch'era la giuventetgna de autras vischnauncas encuressen de seprofitar dil temps tscheivril e de lur giuvens onns, ils quals svaneschan sco in cametg, sin ina maniera pli nezeivla e pli agreabla, che sco ei daventa igl ordinari! Senza dubi fuss ei pli profiteivel e pli honest enstagl ir a schlettergiont seras e notgs ora sco il feagl pers cun de tuttas sorts caneras e ramurs, de seunir en societats, che vessen ina buna, ludeivla mira, seigi cun organisar divertimens, nezeivels pella cultivaziun dil tgierp e dil spirt. Tut quei savess aber pér lu daventar, cura che las paucas glischs en nossas vischnauncas s'interessassen empau pella giuventetgna e sclaressen buca mo adina sur lur agen interess, sunder unfressen era si enqual strola en interess della cultivaziun e promoziun generala. Talas societads de giuvens aber stuessen esser unitas ed activas — enconter tuttas passiuns, che podessen surventscher «anima in corpore.»

Da quest drama, che ha gudiu in'attracziun bunamein semeglionta allas «Passiuns», existan oz

da nies saver mo entgins fragments¹⁰⁵). Mo gia ord quels resultescha ei, che la part linguistica dil toc ei gartegiada. Igl ei ina buna translaziun.

Mo la gronda valeta culturala de quest pli grond eveniment e success dramatic de tschei tschentanner, ei tenor nossa perschuasiun el factum, ch' ils intellectuals, ils politichers de gliez temps, senu-spevan buca de prender art e part activa dellas representaziuns dramaticas. Tutta honor a quels umens, che han aschia ademplier in biala missiun culturala. Il bi tetel «Sia Sabientscha» dat clara perdetga dil respect ch' il pievel veva visavi a tals umens — e che meritavan era quei num d' honor.

* * *

Igl ei buca de sesmarvegliar, sche tals exempels stimulavan vischnaunca per vischnaunca de puspei sededicar pli savens cun representaziuns dramaticas che quei ch' ei era stau il cass dapi 1836 entochen 1849. Einteifer quei temps relateschan las gasettas romontschas numnadamein mo duas gadas aunc da teaters, schebi che nus cartein ch' ei seigi tuttina aunc vegniu dau tscheu e leu enqual toc ch' ei buca vegnius registraus ella pressa. Secapescha era il success buc adina aschi gronds, sco tier la representaziun de S. Ge-

¹⁰⁵) a) Mira: «Amitg dil pievel», 24. d' october 1849. Cantada (Ord la tragoedia de G. manada si a Breil. Sin las nozas de Heinrich et Else.)

b) Mira: Decurtins, Chrest. I, p. 475 e sq. e 487 e sq.

noveva a Breil.¹⁰⁶⁾ Mo il grond tschaffen pil teater era puspei svegliaus, aschia che perfin il veterinari Jacomet, il qual nus havein entupau troppa gadas ella pressa de quei temps, vegn all'idea de sez componer e direger in teater. All'occasiun della representaziun de quei toc a Surrein-Sumvitg, semuosssa ei ch'igl entusiasmus pil teater basta buc, sche la capaciad ed il talent per la litteratura dramatica mauncan. El medem temps vesein nus era, che la critica davart prestaziuns teatralas era ualti rigurusa e ch'ins mava buca entuorn schi bienmarcau cun ludems sco ozildi. Per documentar quest factum, ch'auda senza dubi era tier l'enconuschientscha dil teater de nos perdavons, suondi cheu la critica dil toc menzionau; quella ei ualti suerada, era sche nus cartein mo la mesadad:¹⁰⁷⁾ (Korresp. Ilanz) Beitrag zu den Berichten über Kunst und geselliges Leben.... Es war am 1. Mai, als unter der Leitung des Selbstverfassers, des bekannten Thierarztes J.....t, das Theaterstück (ob es sich zu einem Trauer- Lust- oder Schauspiel eigne, konnte nicht abgesehen werden, wir nehmen indessen an, dass es, wie sein Verfasser, ein Mixtum sein dürfte) «der verlorene Sohn», von der Jugend in Surrhein aufgeführt wurde. Wir müssen von vorne herein dem Theaterpersonale und den handelnden Personen bezüglich ihrer Leistungen

¹⁰⁶⁾ Mira: «Amitg dil pievel», nr. 17, 1850. Cheu anflein nus intressantas notizias davart ina projectada cuedia a Zignau, ch'ei buca vegnida dada.

¹⁰⁷⁾ Mira: Churer Zeitung, 22. Mai, nr 41, 1850.

volle Gerechtigkeit widerfahren lassen; sie haben ihrer Aufgabe genügend entsprochen. Allein die jämmerliche Bearbeitung des aus der heiligen Urkunde geschöpften Stoffes strotzt von Unsinn und Lächerlichem. Zu dessen Beweis nur eine Bemerkung. Unter den vielen darin vorkommenden Anstößen gegen die Wahrscheinlichkeit, und diese sollte doch immer, auch bei Dichtungen, sich denken lassen, erscheint zu gleicher Zeit mit dem verlorenen Sohn auf der Bühne ein Ordensmann mit einem ungeheuer grossen Rosenkranz! Also schon zur Zeit des verlorenen Sohnes Ordensleute, nach der Aussenseite zu beurteilen, sogar Kapuziner! Dann wurde auch die luxuriöse, wollüstige und verschwenderische Lebensweise des verlorenen Sohnes so dargestellt, dass von sittlicher Seite diese Art der Vorstelluug lieber weggewünscht hätte, da sie die Einbildungskraft, in lüsternem Sinn, nur zu lebhaft erregte und die empfindsame Unschuld zu wenig schonte, obschon wir übrigens gestehen wollen, dass das Böse nicht so ganz unschicklich, oder, wie man im gemeinen Leben zu sagen pflegt, handgreiflich dargestellt wurde!

Endlich aber verdient das Triviale, Platte und Niedrige des fraglichen Theaterstückes ebenfalls Erwähnung. Der Herr Verfasser und Dirigent hatte, wahrscheinlich in der Voraussetzung, dass dies dem Publikum zum besondern Vergnügen gereichen, oder, in seiner Meinung, als eine noble Erscheinung betrachtet würde, dafür gesorgt, dass auf der Bühne förm-

lich gastiert, pokuliert, gezecht und im wahren, tatsächlichen Sinn des Wortes, gesoffen, gefressen, geraucht, fraternisiert, kar . . . t wurde, wobei der Herr Direktor nicht so fast als Feinschmecker, sondern vielmehr als Vielschmecker hinter den Cu-lissen sich soll ausgezeichnet haben. Mit einem Wort, es kam uns vor, als hätten wir keine Dramabühne, sondern weit eher die niedrigste Kesslerschenke vor uns. Schade um den Stoff des Theaterstückes, dachten wir, der zum Grunde eines so elenden verpuschten und verhunzten Machwerkes erhalten musste. Dem Herrn Verfasser des Stückes möchten wir, um seines eigenen Heiles Willen, das weltbekannte Sprichwort vergegenwärtigen: Schuster bleib bei deinen Leist und ihm zum Überfluss auch noch an das lehrreiche Si tacuisses etc. erinnern.»

Igl amitg dil pievel, gas. conservativa, redigida da quei temps dals capavels redacturs: G. A. Huonder, prof. Pl. Condrau e prof. Nuth de Mustér, ha resentiu quella critica murdenta ed empermetta de refutar quella en siu proxim numer.¹⁰⁸⁾ Essend che quella corrispondenza empermesssa ei mai comparida e che l'entira historia ei vegnida cuvretga cun silentium strictissimum ella pressa romontscha, seresultesch' ei clar e bein, che la critica ella «Chur-er Zeitung» era buca nunfundada. Ils redacturs digl Amitg eran gie buca quels, che schavan passar giu pils peis e che vessen cuschiu en cass de ra-

¹⁰⁸⁾ Mira: Amitg dil pievel, dils 19 de zercl. 1850.

schun! — Havess Sur G. M. Camenisch, plevon a Surrein, aunc viviu anno 50, nus essan perschuadi, che la representaziun teatrala dil collega bestialis fuss mai serealisada.¹⁰⁹⁾

3. Gieri Antoni Vieli.

P. Pl. a Spescha, il genial scientificher, che ha luvrau e barhau en sia liunga veta pli bia e pli productiv che tut ses contemporans confrars ensemen, scriva en in liug: «Unter allen Poeten des Oberlandes, das ist ob dem Wald, ist unstreitig Herr Land. Vielj der beste . . .»¹¹⁰⁾

Quei pareri para empau exageraus, sche nus savein, che pesar buns poets e paregliar quels in cun l'auter ei ina greva caussa, mo ton ei cert, che nus havein de far cheu cun in bien poet, mo buca senza raschun metta P. Placi vitier «aber auch er im Sylbenmaase wankend.»

Entochen dacheu ei Gieri Antoni Vieli enconuschents sco poet de canzuns de cuntegn plitost satiric, ed entras sias canzuns politicas, socialas e spassusas.¹¹¹⁾ Da siu temps vevan quellas canzuns success, essend ch'ei vegnevan cantadas dal pie-

¹⁰⁹⁾ Tut nossas retschercas suenter quei «fegl perdiu» ein stadas adumbatten.

¹⁰⁰⁾ Mira: Copia de P. B. Berther d' manuscret de P. Pl. a Spescha, biblioteca a Mustér. Lu: Decurtins, Chrest. IV, p. 674 e p. 714.

¹¹¹⁾ Mira: a) Decurtins, Chrest. I, p. 458 e sqq. b) Balth. Vieli, Canzun de scheiver e pliras rimas socialas ne politicas. Annalas I, p. 79—86.

vel ed effectuavan meglier ch' ils pli buns artechels dellas gasettas.

Sco translatur ni arranschader de teaters eis el tochen ussa buca staus enconuschents, schebi che quella specia de cultura era la pli actuala da siu temps. In manuscret fragmentaric ord la casa Vieli a Cumbel, che sesanfla ussa ella biblioteca rom. de Mustér, deriva ord sia plema,¹¹²⁾ e muossa pia ch' era Gieri Antoni Vieli ei s' occupaus da siu temps cul teater.

Il manuscret original consista mo ord dus fegls dubels. Quel porta negin tetel, mo savess haver giu il sequent: «Il giug della vera amicezia, Damon e Pythia.»

Quei toc ei buca originals; igl ei ina translaziun ord il tudestg. Igl original ei vegnius representaus 1753 ad Arth sin piazza publica.¹¹³⁾ La composiziun musicala dil toc ha in cert Johann Michael Vogler procurau.

Il cuntegn dil toc auda tier la tipica poesia pastorala-sentimentala ord la secunda mesadad dil 18 avel tschentaner. Ei setracta cheu d' ina rappresentaziun della «vera amicezia ca ven regida della vertit; (ella) convegno pli ad in christgoun rischuneivel, ella passa alla olma, ligia ensemen ils cors,

¹¹²⁾ Mira era: Decurtins, Chrest. IV, p. 559 e sqq.

¹¹³⁾ Igl original che nus havein survegniu dagl archiv della baselgia ded Arth ei complets. Il fragment romontsch ei translataus ualti verbalmein. Pareglia cheu era: Dr. O. Eberle, Theatergeschichte, p. 160.

ad in veza siu agien maleig en in auter, che per-
tatgia schi zartamein sco nus . . .»

Quei toc, per gl' auter translataus buca mal,
daghira tondanavon da sentimentalitads e da fuor-
mas strubegiadas de dir, mo che duein esser poe-
ticas tenor las ideas de quella sort poesia, ch' ins
senta il basegns suenter la lectura de morder en
in meil asch, per puspei revegnir sin terren real.
Essend che pader Placi a Spescha numna G. A.
Vieli in dils capavels poets de siu temps eis ei buca
sclaus, che quel ha aunc arranschau auters tocs,
mo a nus ein negins auters vegni per mauns.¹¹⁴⁾

4. Il cudisch de giugs de Trun.

Buca mo Mustér e Breil ein stai da vegl en-
neu centrums politics e culturals per la pintga po-
pulaziun romontscha-sursilvana, mobein era Trun.
Davart il teater romontsch ha era Trun fatg il siu,
schebi buca en quella maniera e dimensiun sco
per ex. Mustér. Nus dubitein denton buca ch' era
Trun cul sanctuari de Nossadunna della Glisch hagi
viu dramas barocs-religius, essend che gliez sanc-
tuari ei vegnius baghegiaus gest el temps della
gronda fluriziun dil teater religius — mo anflau
havein nus nuot da quellas varts.¹¹⁵⁾

¹¹⁴⁾ Pli bia e pli detagliau sur la personalitad de G.
A. Vieli, sco politicher e poet romontsch vegn la lavur
de nies amitg O. Alig a purtar.

¹¹⁵⁾ El novissim temps ha Sur Dr. C. Fry entschiet
a cultivar cun bien success il teater religius a N. D.
della Glisch.

Segirs documents havein nus pér culla fin dil 18 avel, entschatta dil 19 avel tschentaner. Ord quei temps possedein nus in entir cudisch de giugs.

Descripziun dil cudisch manuscret: Las empremas 30 paginas de quei cudisch ligiaus en cun ina cuviarta de cartun ein screttas pli tard e d' in auter maun. Quellas cuntegnan reglas della grammatica latina: «fundamentum grammaticæ». Schebein quella grammatica scretta a maun apparteneva ed ei vegnida scretta da «Joseph Anton Tambornino Truns 1845» ei ina greva damonda! La scartira dil num e la pli pintga dil text ein buca dil tut identicas.

Ual suenter quellas reglas suondan duas canzuns d' amur tudestgas sut il tetel: «Liederbuch für Benedict Anton Von Caprez 1794», screttas cun scartira tudestga (gotica). 1. «Ein Mädchen das auf Ehre hielt, liebt einst ein Edelmann.» 2. «Geh, von deinen Zaubereyen, drückt mich immer mehr die Lust.» Lu suondan immediat ils teaters, secrets cun scartira latina. Ei Benedetg Anton de Caprez il translatader ni arranschader de quels giugs? Ord las sura canzuns tudestgas seresultesch' ei veramein che Ben. Ant. de Caprez¹¹⁶⁾ ei poet! Mo ch' el seigi

¹¹⁶⁾ Davart Ben. Ant. de Caprez communichescha a nus sgr. major P. A. Vinzenz il sequent: Benedictus Antonius de Caprez, fegl de Landrichter Benedetg Adalbert e Barb. Catrina n. de Castelberg de Mustér, ei naschiu 1778 e morts 1801 a Bozen, essend staus blessaus en Engiadina bassa ell' uiara encunter ils Franzos. El era maridau cun ina Amilcar de Lonsch, che ha sco vieua turnau a maridar in Brügger de Churwalden e fuss stada tatta dil cuss. dils cantuns Brügger p. m.

veramein staus igl arranschader de quels teaters ei grev de dir, essend che nus enconuschein buca auters products litterars ded el e savein aschia buca paregliar.

Sesanflond denter quels 4 tocs era in ch'ei translataus ord il franzos, e savend nus che siu aug Ludivic ei staus biars onns colonnel en survetsch franzos¹¹⁷⁾ eis ei fetg probabel, che quel ha priu quei toc cun el returnond ord Frontscha. Igl ei era pusseivel, ch' il bab de B. A., Benedictus Adalbertus,¹¹⁸⁾ ei stau il translatur. P. Placi a Spescha numna el poet e dumbra si el denter ils scribents romontschs de siu temps cun Mistral loan Kaspar Nai, medemamein de Trun.¹¹⁹⁾ Da Benedetg Anton di el buca plaid. — Era cheu eis ei pia grev de dir tgi ei stau il translatur mo ins vegn ad astgar supponer, ch' in ord la famiglia Caprez ha scret il cudisch de giugs de Trun, essend che quels ein screts el cudisch de canzuns de Bened. Ant. de Caprez. Sco las «Sabientschas» de Mustér, Breil e Cumbel, vegn era quella de Trun ad haver delectau ils vischins cun preparar a quels en fuorma de teaters emperneivlas uras d' instrucziun e divertiment.

¹¹⁷⁾ Pareglia cheu era: 1) Stemma della famiglia de Caprez a Trun, da prof. Muoth e P. A. Vincenz en *Annalas VIII*, p. 127 e sqq. 2) Mira: *Historisch-Biographisches Lexikon der Schweiz*, II, p. 491.

¹¹⁸⁾ Mira: e. l. i. 129.

¹¹⁹⁾ Mira: *Decurtins*, Chrest. IV, p. 720.

En quei cudisch de giugs de Trun sesanflan
ils sequents tocs:

1. Herzog de Foise.

In drama historic en 5 acts ord il temps dils
Merovings. Liug d'acziun ei ina provincia della
Frontscha meridionala. Il duca de Foise vegn mal-
fideivels al retg e seligia culs Arabers, inimitgs dil
reginavel. En ina battaglia liberescha el Amalia ina
nobla dunschala dalla mort; peglia gronda affecziun
e carezia per ella — e vul alla finala ella per
dunna. Mo quella dat canaster per motiv ch' il
duca seigi in inimitg dil retg della Frontscha, den-
ton la vera raschun ei, ch' ella era gia s' emper-
messa cun Vamir in frar dil duca, ch' era restaus
fideivels al retg. Vamir compara durant l' uiara
alla cuort dil duca de Foise e quel vesa ed auda
ussa che la desiderada de siu cor ei spusa de siu
frar. En sia pissiun e desperaziun camonda el a
Lisois siu amitg de serrar en omisdus dapersei
ella tuor e de mazzar Vamir. Lisois targlina d'exe-
quir il camond; vesend el ch' in schuldau leva maz-
zar Vamir, spedescha el quel dabot ella perpetna-
dad e lai purtar in auter schuldau il cadaver en-
zugliaus en in lenziel spel duca ora. Quel crei
ch' ei seigi la bara de siu frar, survegn gronda e
sincera ricla e vul bunamein sedesperar d' haver
assassinau quel. Alla fin disnua Lisois il misteri,
Vamir compara e la pasch dils frars vegn puspei

sigillada. El medem temps tuorna il duca ad engirar fideivladad al retg — ed il toc ei finius.

La valeta linguistica della versiun romontscha ei pintga. Fuorma e construcziun muossan clar e bein ch' il toc ei translataus dal franzos, mo senza negina breigia e quita per in undreivel lungatg romontsch.

2. Elsbeth Viaua de Heinrich de Relingen et spusa dil ritter Marquard de Schellenberg.

Ina cumedia romantica ord il temps pugnìl, partida en 5 acts.

Cavalier Kunz ha engulau Elsbeth la spusa dil cavalier Marquard de Schellenberg e vul sfurzar quella de maridar el. La schuldada de lez ein datier dil casti de Kunz per occupar quel e liberar la spusa. Ei va legher tier e vegn battiu sin veta e mort. Elsbeth vegn menada tras in trutg sutteran ora en in uaul. Mo leu vegn lu Kunz pegliaus e mazzaus. Elsbeth liberada.

Nus havein cheu in tipic drama romantic, cun castellans e castials, battaglias, perschuns e liberaziuns ed il centrum dell' entira cumedia ei ina vieua per la quala dus cavaliers spondan lur saung bi blau — ed in tierz che liberescha e marida lu ella. Il toc ei plein acziun e caneras — per pauc.

Valeta litterara ha quei toc buc ed ei era translataus malamein ord il tudestg.

3. Trebelius ina tragedia.

Quella tragedia, ch' ei ualti probabel ina copia d' in toc baroc pli vegl, exista mo en in pign fragment. Schilunsch sco ins po ver, tractescha quel il vegl problem dils teaters barocs, numnadamein il combat denter Christianismus e paganismus, il combat denter la verdad e la manzegna.

Dagl entir toc existan el cudisch de Trun, mo 9 paginas, che laian buca resummar pli detagliau cuntegn e valeta dil toc.

4. Il Miert.

Cumedia spassusa en 3 acts. Quei toc humuristic, che duess tenor il cuntegn purtar il num «Il Miert Imaginau», ei ton sco ins sa prender ord ils numms dellas persunas translataus ord il lungatg talian. Ei setracta d' in um empau disturbau, che crei ded esser morts, mo buca ella medema moda e maniera sco ils auters mortals. Per curar il compogn, fan ils parents vegnir il caluster e miserar il vaschi per cavar la fossa; il scrinari vegn cul vaschi e vul metter en el, mo vegn seglientaus giuadô dal miert sez. Il davos gida lu il Dr. Bonatesta e quei cun far compagnia al miert imaginau e dir ad el, ch' el seigi era morts en quella moda e maniera sco el. Plaunsiu cun agid da tuttas uisas rampins vegn il docter lu de perschuer il schani, che lur mort seigi mo ina pli curiosa veta e ch' els veglien ussa turnar a viver sco autra gliend.

Quei toc humoristic cuntegn veramein ina partida scenas de rir ed el medem temps in' instructiun, co ins deigi ira entuorn cun glieud ch' ei mal-sauna dil spért. Quella cumedia para ded esser translatada pli liber ord il talian che las autras 3 dil cudisch de Trun. Tscheu e leu ha il toc schizun colorit local ed ei senza fallir l' emprema gada vegnius daus a Trun. Quei muossa era la poesia finala, ch'igl argumentatur ha declamau als auditurs.

1.

«La Cumedia ei vinschida
dil miert la vitta ei vignida
la phantasia ei naven.
engraziein a dein sin via
in gron a bien engraziamen.

2.

Mei a Casa cun las novas,
che a Trun seigien las provas,
chil quet narr seigi in Cugliun.
Sche ti quetas che ti seigias
pli grons a bials che ti ne deigias.
sche eis ti mo in perfeitg narrun.

3.

Ei dat de quellas si scufladas
ord neschienscha si alzadas.
che fredan aunc de quei ch' ei en
ei queten aber chellas seigien
pli ch' ils auters a che ne deigien
regurdar mo dil presen.

4.

Tuts ils stans jeu respecteschel
 a tuts che jeu venereschel.
 a d'engrazial bein da bot
 per la vossa Curtasia.
 engraziein a dein sin Via
 in gron a bien engraziamen.

Nus essan perschuadi, ch'ei seigi vegniu dau
 a Trun buca mo ils tocs dil cudisch, mobein era
 beinenqualga tocs de Theodor de Castelberg e
 d'auters auturs.¹²⁰⁾

5. Divers teaters d'auturs nunenconuscents.

Ultra dils numerus teaters dals quals nus ha-
 vein gia relatau e che derivan d'auturs u imitatur
 enconuscents, havein nus aunc enzatgei tocs, che
 derivan d'auturs dil tuttafatg nunenconuscents.

1. Ina tragedia. Quei toc ei semantenius
 mo sco fragment. Igl emprem act manca dil tut.
 Dagl entir toc existan aunc pagina 29—42, (quart),
 ca. duas tiarzas dil secund act. Il lungatg ei quel
 della Cadi. Il problem dil toc ei ina veritabla tra-
 gedia ord il temps dils survetschs jasters.

In bab, general, crei che siu fegl seigi morts
 ell'uiara e declara in siu nevs per artavel de sia

¹²⁰⁾ Mira: G. C. Muoth, Cudisch e Remarcas de mia
 vetta manada da Duitg Balletta de Breil (1760—1842) An-
 nals VII, p. 254. Sut il datum dils 31 de schaner 1796.
 Comedia a Trun. «Vegnius a Trun tier ilg aug (in de
 Caprez, sic!), et leu veu la fin d'ina malgiugada come-
 dia, ch'ils mats representaven — et quella sera a casa.»

rauba. Quel, per vegnir pli dabot tiels daners, paga ad in capitani 30 000 flurins, sch' el mazzi igl aug de 72 onns. Quei capitani ei il fegl cartius morts dal bab — encorscha quei plaunsiu e sedat lu d' enconuscher.

2. Il Ranver. Fragment. Dagl entir toc existan mo $13\frac{1}{2}$ fegls, screts cun scartira beinlegibla ed en bien romontsch. Format quart. En tut eis ei 15 scenas digl empren act ed il pli davos fegl dil toc; tschei ei scarpau naven. Mo malgrad il pign fragment vesein nus, ch' ei setracta cheu d'in oreifer toc humoristic, daus d' ina compagnia de mats. Remarcablamein ei il davos fegl miez scarpau screts dal maun de P. Placi a Spescha!

Il cuntegn ei pressapauc quel: In ranver vegn menaus finamein davos la cazzola dad in scolar della scola nera. Quater spërts en compagnia dil scolar della scola nera fan cauld al «Tuntugnier». Mo vesend quei, ha el pegliau il scolar ed «un-schiu miu Dies perquei che jeu hai giu legiu las casetas empau memia clar.» Ferton ch' il ranver ei adina trests e malruasseivels conta il scolar della scola nera, schebi che siu «venter ei schi rubigliaus, sco las schubas largias, che las Femnas tillen en cur ch' ellas van e fan discus,» cun bien humor:

«Lustig gelebt, und selig gestorben
Heisst dem Teufel die Rechnung verdorben.
Viver leger e bein morir;
Ei fatg il quen dil Nausch falir.

Muort sia gronda pissiun de raffar ed era per tema dil scolar della scola nera, sto il Tugntugn far atras de tuttas sorts torturas. Il pir ei nua semenar cun ses daners, «Ilg aur mettel jeu en in chiltschiel della Duna en sut la Bisacha, et ilg Argien en ina Meltra 3 bratscha sut tiara.» — Ton sco ei selai eruir ord il davos miez fegl ein ils spérts vegni de converter il schani, essend che l'entira compagnia de mats dat vid las ligiongias, andutgels, manetschs, spinals e schambuns dil Tugntugnier e laian viver quel e l'entira compagnia cun cantar legras canzuns e fagend barlot de camifo.

Tier quest capetel audan era dus teaters, che ein da siu temps vegni publicai da sgr. P. A. Vincenz ellas Annalas.

3. Il survitur de dus Patruns. Comedia veglia.¹²¹⁾ Questa cumedia ei ina buca malgarte-giada translaziun ord il toc talian da Carlo Goldoni.¹²²⁾ Translaziun sco arranschament dil toc sva-rieschan tondanavon dals tocs de Th. de Castelberg, che quel sa nunpusseivel vegnir en damonda sco translatur.¹²³⁾ Il lungatg, sco era la versiun

¹²¹⁾ Mira: Annalas VII, 1892, p. 78—168.

¹²²⁾ Carlo Goldoni ei staus in dils pli gronds auturs de cumedias spassusas che l'Italia ha giu. En sia entira veta ha el fatg de quei de 200 tocs per la tribuna. El ei naschiu 1707 e mort 1793. Denter ses pli enconuschents tocs auda era: Il survitur de dus patruns. Pli bia sur C. Goldoni, mira: Rabany, Carlo Goldoni, le théâtre et la vie en Italie au XVIII. siècle. Paris 1896.

¹²³⁾ Mira: Annalas e. l. i. p. 168 «Remarca». La comedia cheu stampada ei vegnida representada per l'emprima gada a Trun alla fin dil secul passau (18 avel!).

bunamein verbala, laian plitost supponer, ch' ei seigi stau landrechter de Caprez, (?) che hagi arranschau il toc pils mats de Trun.

Il cuntegn ei veramein humoristics. In survitur, che survescha el medem temps a dus signurs ei cheu la persuna principala. En conseguenza de siu dubel survetsch, vegn il schani en embrugls e fastedis ed en situaziuns veramein comicas — mo ch' ein la fin finala tuttina de gronda impurtonza per ils dus signurs, ch' encurevan ed anflavan buc in l' auter, entochen ch' il «Truffelet» (aschia senumna il survitur), fa buca gronds sbagls e scumbegls, ch' els ston la fin finala dar in en l' auter. Questa cumedia spassusa ei en ses detagls, veramein intressanta e vegn aunc oz dada cun success en auters lungatgs.¹²⁴⁾ Era per romontsch savess quella puspei vegnir duvrada cun midar e megliar il lungatg.

4. La Jezabela. «Tragedia, il argomento ei, che de questa tragedia tut il prop, tut il nuf e sligiamet, e tgei che consisti enten quella u contegni, consisti enten quests solets plaits: Jeé invitus volente Deo occidit Jezabelem ner Jeé hagi encunter sia voluntat per voler de Diu mazau Jezabela.»

Ella ei inà versiun d'in original talian. Per autur de lezza passa tenor la fama il renomau poet romontsch, Landrechter Theodor de Castelberg.»

¹²⁴⁾ Mira: Oskar Eberle, Die Berufsbühnen in der Schweiz. 4. Jahrbuch 1931—32 der Gesellschaft für schweizerische Theaterkultur, p. 116.

Quest toc ei medemamein vegnius publicaus da sgr. major P. A. Vincenz.¹²⁵⁾ Il cuntegn ei bibles e tractescha ina historia ord il Veder Testament, che daghira de saung e larmas e che tut buglia d'intrigas, vezis e malfideivladads. Il lungatg della translaziun romontscha, che tradescha gia sill'emprema egliada igl original talian, ei miserabels e nunmustigeivels.

Partenent il pareri de quest toc, mein nus dil tuttafatg a prau cun quel de Vincenz. «L'originalitad dil lungatg e dell'ortografia, sco éra la vegliadetgna dil manuscret, laian presumar, che tala translaziun derivi ord il schotgavel secul, dil qual temps regeva gronda tendenza de translatar products italians el lungatg retoromontsch, ton el dialect ladin, sco éra el sursilvan.»¹²⁶⁾

Cun quest toc finin nus il grond diember de teaters romontschs, ch'ei vegni dai dal pievel e dals students romontschs enteifer ils 100 onns da 1750—1850. Dil reminent essan nus ferm perschuadi, che tut ils tocs dals quals nus havein cheu relatau, ei mo ina part de quels ch'ei effectivamein vegni dai da quei temps. P. Pl. a Spescha scriva 1805 suenter che la claustra ed igl archiv romontsch eran vegni intschendrai entras las flommas de 1799: «D'igl on 1300. envi enflein nus scrits positivamein tshentai giu en il Lungatg romansh. Quels contenevan Poesias profanas, e sa-

¹²⁵⁾ Mira: Annalas IX, 1894, p. 223—270.

¹²⁶⁾ Mira: e. l. i. p. 270.

cras, Vitas d' ils Sogns, modas de proceder avon draetg, e priedis, era plaids de nozas, de fratgas, ed autras solemnitats de giuventetgna, sco aera comedias, e tragoedias.»¹²⁷⁾

Cuorta revista.

Havend puspei fatg in sbargat sur la tribuna romontscha de 100 onns, vulein era nus, sco ils acturs de pli baul, terminar nossa lavur cun «in pli suenter plaid».

La tenda dil teater romontsch-sursilvan 1750-1850 ei curdada! Mo ussa vulein nus aunc far las bein giustificadas damondas: Tgei ideas dominavan il teater de questa secunda epoca culturala-romontscha? e tgei ha aunc valeta stabla?

L'emprema mesadad de quell' epoca (1750—1800) ei aunc dil tuttafatg semeglionta al teater religius de 1650—1750. Il sogn ei la fin e mira della veta e de sia semeglia: la tribuna. La via tier quei scopo ei il sbittar il mund glienadi (Guarinius!). Quels giugs tracteschan igl emprem sogns locals (S. Placi e S. Sigisbert, 1693 e 1744!) e lu pli tard tgei sogn della legenda ch' igl ei, essend els gie tuts in scazi general dell' entira baselgia.

La pli tipica apparenza de quei tschentaner e miez (1650—1800) ei la fiasta de s. Placi ed oravon tut la procession, ch' ei en sesezza nuot auter ch' in til triumfont dils sogns, grondius ed eminentamein representativs.

¹²⁷⁾ Mira: Decurtins, Chrest. IV, p. 671 e 672.

El temps della culminaziun de quels giugs le-
gendarics dat ei lu ina viulta, partenent la finamira
dil teater. La secunda mesadad dil temps baroc
mira cun tutta curascha en fatscha al mund pro-
fan. Ussa vul la tribuna gidar a cultivar e fortificar
il carstgaun che sto prender si il combat cul mund.
Perquei la nova finamira dil teater: Buca fugir e
sbittar il mund, mobein dominar, influen-
zar e reger quel ton sco pusseivel (S. Gieri!).
La tribuna representa pia cheu il spért eminenta-
mein cuntrareformatoric, che leva el medem temps
reformat la baselgia el senn dil Tridentinum e gu-
dignar tut il mund, era il protestant, per la veglia
cardientscha.

Dal temps che quei spért dominava nossa tri-
buna romontscha, sefa in auter valer, numnadamein,
il spert della revoluziun franzosa. Fertion che
il niev spért della aschinumnada «illuminaziun» ha
purtau silla tribuna dil marcau sco era della tiara
ideas pli u meins sfrenadas e salopas e surpriu la
propaganda de quellas, ha la tribuna romontscha
della fin dil 18 avel, entschatta dil 19 avel tschen-
taner dau tut in' autra viulta a quellas. Igl um
ch' ei staus silla sava de quellas duas aschi con-
tradictoricas epocas spirtalas ei stau landrechter
Theodor de Castelberg. Grazia alla tradiziun ba-
rocca, enten la quala el ei carschius si, ha Th. de
Castelberg, meditond il vargau ed observond il
present, priu la via miez ed aschia dau la directiva
pil teater romontsch entochen 1850 e suro. En

moda e maniera veramein meisterila ha el capiu d' unir il spért bein comprovau dil temps vargau cullas ideas giuvenilas, progressistas ed inflammon-tas della revoluziun franzosa. Siu bien giudeci e sia extraordinaria capaciad de distinguer clar e bein il niev ed il veder tenor la valeta essenziala, meretan tutta nossa admiraziun. Igl ei pia buca de sesmarvegliar, sche las autras treis «Sabientschas» han suandau el silla medema via.

Ad el ed a negin auter havein nus d' engraziar, sch' il pievel sursilvan ha entras la tribuna mante-niu il bien spért dils perdavons e nobilisau quel della nova generaziun, ei gie la tribuna stada da siu temps ina pussonza aduala alla pressa de nos dis.

En quei grau essan nus stai pli ventireivels ch' auters pievels pigns, che han cartiu de stuer esser adina «moderns» en tut e dapertut e che han en consequenza piars lur originalitad e character. Da quellas varts s' exprima il scrutatur dil teater vallesan, (il qual ha tontas parallelas cul nies) cun buna raschun: «Malheur aux petits peuples qui n' ayant pas, ne pouvant avoir une scène nationale, empruntent à de puissants voisins leurs histrions et leur théâtre, et importent au milieu d' eux avec les mœurs de troupe et de coulisse, l' habituel spectacle d' affections, de préjugés, de sympathies, de préventions, qui ne leur appartiennent pas en propre, et qui devraient leur être à jamais étrangers! Malheur aux républicains qui n' ayant pas, ne pou-

vant pas avoir une tragédie grecque, appellent dans leur cité, pour y être versés et offerts à leurs familles, les poisons de ce poème tantôt impur, tantôt dévergondé, presque toujours moqueur de l'honnête et flatteur du vice, qu'on appelle comédie, drame, vaudeville! De leur républicanisme, ils n'ont plus que le nom; de leur dignité de peuple, plus que le souvenir; de leurs mœurs, plus rien.»¹²⁸⁾

Vn | Mo ussa rest' ei aunc de rispunder all' outra dâmonda! Tgei resta ei pil lungatg romontsch da tut quels teaters, ch' ein vegni dai egl interval de 1750—1850?

Che la tribuna ha gronda influenza sil lungatg d'in pievel vegn negin a dubitar; ha gie il plaid plidau da neuennu giu pli bia effect ch' il plaid scret. Ina gronda part dils tocs che nus havein tractau en questa lavur han zuar buca alzau, cultivau ni nobilisau il lungatg romontsch; il cuntrari, ina partida de quels tocs malamein translatai ord il tudestg, han gidau ad introducir el romontsch la construcziun tudestga, la quala ha da neuennu lavagau la buna romontsch.

In' excepziun fan las cumedias ed ils dramas de Th. de Castelberg e Pieder Antoni de Latour, ils quals, enconuschend da profund il bien lungatg dil pievel, han dau vinavon quel senza negin sگردin u midada. Da l' outra vart astgein nus mai

¹²⁸⁾ Mira: Le Théâtre populaire en Valais, par J. Bertrand, Chexbres, en Schweizerisches Archiv für Volkskunde. XXXI. Bd. Heft 2. p. 97.

emblidar, ch' il teater baroc fageva generalmein pauc adatg della fuorma e lungatg, mo puntuava persuerter ton pli ferm il cuntegn ed igl effect della representaziun.

Havend anflau buc in soli fastitg de representaziuns teatralas ellas vischnauncas protestantas della Surselva, entochen avon ca. 60—70 onns, pia tochen el novissim temps, ha quella caussa stimulau nus d'intercurir danunder quei derivi.

Essend la litteratura protestanta, (cudischs d'oraziun, de canzuns e devoziuns), dapi ils emprems decennis dil 18 avel tschentaner entochen viadenasi encunter la fin de quel, penetrada dal spért pietistic tudestg d'in Hermann Francke (1663—1727) e. a., capin nus fetg bein, ch' il teater ha buca pudiu tschaffar ragischs ellas vischnauncas protestantas della Surselva. La veta spirtala e spirituala, ch' il pietismus propagava da quei temps en tuttas tiaras e lungatgs, era oravontut inimitga dil teater e della opera, essend che quei seigi caussas sensualas, che derivien dals pagauns.¹²⁹⁾ Ussa capin nus pertgei ch' il teater sursilvan da 1650—1850 ei cultura exclusivamein catolica e che nos vischins protestants han entschiet pér el novissim temps a far teater.

Sch' igl ei reussiu a nus entras quest studi de mussar che nies pign pievel romontsch, tschin-

¹²⁹⁾ Mira: Singer u. Würth, Deutsche Literaturgeschichte, p. 57.

claus d' altezia cuolms, ha, malgrad tut esser pli-
tost ordvart al puls della veta culturala, tuttina
teniu pétg da quellas varts cun las principalas ideas
de pievels bia pli gronds e pussents, sch' ei nies
scopo contonschius.